

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ DOKTORANTURA VƏ MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Əhmədov Bayram Kamran oğlu

**“Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin
dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı	050404 “İqtisadiyyat”
İxtisasın şifri və adı	İqtisadiyyatın tənzimlənməsi
Elmi rəhbər	Dos.i.e.n. M.Ə.Əliyev
Magistr proqramının rəhbəri	Dos.i.e.n. İ.M.Mahmudova
Kafedra müdiri	Prof.i.e.d. M.A.Əhmədov

BAKİ 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL	QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASININ DÖVLƏT MEXANİZMİN FORMALAŞMASININ TƏŞKİLATİ- METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ	9-31
1.1.	Iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin mahiyyəti, məzmunu və prinsipləri	9-20
1.2.	Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi konsepsiyası	20-31

II FƏSİL	MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ	32-64
2.1.	Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin müasir vəziyyəti	32-45
2.2.	Maliyyə sistemində iqtisadi təhlükəsizliyinin formalaşması məsələləri	45-53
2.3.	Milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması xarici iqtisadi aspektləri	53-64

III FƏSİL	QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSMTİQAMƏTLƏRİ	65-78
3.1.	Milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşmasının strateji problemləri	65-73
3.2.	Ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması perspektivləri	73-78

NƏTİCƏ

79-82

ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İttifaq dağıldıqdan sonra yeni müstəqil dövlətlərdə iqtisadi təhlükəsizlik problemi həll edilməli olan əsas məsələyə çevrilmişdir. Belə ki, bu dövlətlərdə açıq iqtisadiyyatın qurulması, dünya iqtisadiyyatına qovuşmaq, yeni iqtisadi sistemin formalaşdırılması prosesi kimi çətin, ağırlı proseslər iqtisadi sahədə əksər problemlərin (gizli iqtisadiyyat, idxal-ixrac, bank əməliyyatları və s. istiqamətlərdə) təsir dairəsini dərinləşdirir. Nəticədə də qeyri-qanuni mənimsəmə halları, gəlirlərin əhali təbəqələri arasında bölgüsündə ciddi fərqlərin olması, xarici iqtisadi əlaqələ subyektlərinin bir qədər səviyyədə çoxalması iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması vacib olduğunu doğurur.

Başqa tərəfdən isə, bazar iqtisadiyyatında aparılan köklü islahatların uğuru bir qədər səviyyədə əsaslı sistem dəyişiklikləri gedişində ölkənin iqtisadi müstəqilliyi və təhlükəsizliyinin, dünya bazarında rəqabət aparmaq qabiliyyətinin təmin edilməsi səviyyəsilə müəyyənləşdirilir. Bu səbəbdən də, həyata keçirilən bütün sosial-iqtisadi dəyişikliklər həqiqətdə milli iqtisadi maraq və mənafeələrin reallaşmasına yönəldilməlidir. Milli iqtisadi maraq və mənafeələrin təmin olunmasının ən vacib kriteriyası isə ölkədə milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşmasından və onun mövcud reallıqlar nöqtəyi-nəzərindən daim təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması sistemini formalaşdırmaq dövlətin ən vacib funksiyalarından biri hesab olunur. İqtisadi təhlükəsizlik problemi heç bir vaxt öz-özünə mövcud olmamış, cəmiyyətin inkişafının istənilən mərhələsində iqtisadi artım vəzifəsindən törəmə kimi meydana çıxmışdır. Bu problemin konkret məzmunu bu dövrdəki mövcud daxili və xarici iqtisadi şəraitdən asılı olaraq dəyişilir.

Azərbaycanda hazırkı sosial-iqtisadi durumun xarakterik cəhətləri iqtisadi təhlükəsizlik probleminin spesifik məzmununu şərtləndirir. Ona əsasən ki, əvvəlki sovetlər birliyinin inkişafı və öz-özünə süqutu praktikasına da daxil olmaqla fərqli millət və

xalqların maraq və mənafeləri balansının müdafiəsinin vacibliyi daxili və xarici təhlükələrin olduğu bir vəziyyətdə özünü qoruyb saxlamaq vəzifəsini Azərbaycan üçün xüsusilə əhəmiyyəti vardır. Bütün bulardan da savayı, öz-özünə süqutdan qorunmanın iqtisadi, hüquqi və təşkilati mexanizmləri tələb edilir. SSRI-nin dağılması dərsi ondan ibarətdir ki, təhlükəsiz şəraitdə mövcud olmaq üçün qüvvətli silahlı qüvvələrə və yüksək səviyyəli texnologiyaya bazalaşan müdafiə sənayesinə malik olmaq hələ yetərinə deyildir. Bütün bulardan da savayı eyni zamanda yüksək səviyyədə formalaşmış istehlak yönümlü əmtəələrin və xidmətlərin inkişaf etmiş sahəsinə, daxili sosial-siyasi sabillik və islahatların ehtibarlı sosial təməlinə, ümumi iqtisadi potensialla balanslaşdırılan yetərinə qədər müdafiə potensialına malik iqtisadiyyatın olması zəruridir.

Yuxarıda sadalanan tələblər nöqteyi-nəzərindən milli iqtisadiyyat qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinin ən vacib şərtlərindən biri ölkəmizin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin konseptual əsaslarını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. İstənilən ölkə üçün bu konsepsiya iqtisadi inkişafın fərqli mərhələlərində konkret tarixi əhəmiyyət kəsb olunmaqla mövcud reallıqlar nöqteyi-nəzərindən hal-hazırkı əsrin ən vacib problemlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Dünya təcrübəsinə əsasən suveren dövlətin içində siyasi sabillik təmin edilsə belə, onun iqtisadi inkişaf vəziyyəti üçün xarici təhlükələr daim qalır. Belə ki, heç bir xarici dövlət, dünya təşkilat, xarici investor digər ölkəyə maraq və mənafeşiz kömək etmir, hər belə köməyin arxasında maraqlar dayanır. Ona əsasən də istənilən xarici kömək milli maraqlar nöqteyi-nəzərindən dəyərləndirməlidir.

Əvvəlki sovetlər birliyinin tərkibində olduğu zaman respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyi əsasən ehtimal olunan qədər ittifaq büdcəsindən xeyli çox vəsait əldə olunmaqla şərtlənirdisə, indiki dövrdə bu problem mövcud ehtiyatlardan effektiv istifadə olunmaqla ümummilli maraqların yerinə yetirilməsi, sağlam milli iqtisadiyyatın yaranması prinsiplərinə tabe olunur. Bu səbəbdən də, bütün bu sadalananlar diqqət yetirməklə, Azərbaycanın mövcud reallıqlarına cavab verən milli iqtisadi təhlükəsizliyinin

təmin olunması sisteminin formalaşması konsepsiyasının işlənilib hazırlanması xüsusi əhəmiyyətə malik olur.

Iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının hüquqi əsasları 2004-cü ilin iyununda qəbul olunmuş «Milli təhlükəsizlik haqqında» AR qanununda öz ifadəini tapmışdır. Qanunda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın iqtisadi sahədə əsas milli maraq və məna-fələri iqtisadi potensialın yüksəldilməsindən, bazar iqtisadiyyatının inkişafı və onun hüquqi təməllərinin təkmilləşdirilməsindən, iqtisadi stabilliyin təmin edilməsindən, iqtisadiyyatın inkişafı üçün daxili və xarici investisiyalardan ötrü əlverişli şəraitin formalaşdırılmasından, təbii və maddi nemətlərin müdafiəsi və effektiv istifadə olunma-sından, regional və dünya bazarlarının formalaşmasında və fəaliyyətində azad və bəra-bərhüquqlu inkişafın təmin olunmasından ibarətdir.

Bununla bərabər, müasir dünyada qloballaşan iqtisadiyyatın sərt tələblərinə cavab verə hər hansı bir istənilən milli iqtisadiyyatın formalaşması bir qədər səviyyədə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf indikatorlarının optimal səviyyəsinin təmin olunmasından asılıdır. Bu səbəbdən də, Respublikamızın milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sis-teminin formalaşmasında ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf indikatorlarının iqtisadi təhlükə-sizliyin dünya təcrübədə sınaqdan çıxmış uyğun astana kəmiyyətləri ilə müqayisə edilməsi vacib əhəmiyyətə malik olur. Bunun üçün isə ölkə iqtisadiyyatının stabil artım qabiliyyətini, bütün maliyyələşmə mənbələri sayəsində əsas kapitala investisiyaların həcmi, o cümlədən maliyyə-bank və xarici iqtisadi işin səciyyələndirən iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri uyğun astana kəmiyyətləri ilə müqayisə olunaraq dəyərlən-dirməlidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müasir şəraitdə milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin təşkilati-metodoloji aspektlərini, Azərbaycanda onun formalaşması və inkişafının xarakterik cəhətlərini, mövcud olan milli iqtisadi maraq və mənafeələrin təmin olunması problemlərini dərinlən öyrənib ümumiləşdirməklə milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin təkmilləş-

dirilməsinə dair elmi baxımdan əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün sadalanan vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin məzmununun təşkilati-metodoloji aspektlərdən öyrənilib aşkar edilməsi;
- Azərbaycanda milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin kriteriya və indikatorlarının, o cümlədən təhdidlərinin dərindən təhlili əsasında müasir mərhələdə onun formalaşmasının xarakterik cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- xarici-iqtisadi fəaliyyət sahəsində milli iqtisadi təhlükəsizlik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi və ona təsir edən faktorların təhlili və dəyərləndirməsi;
- yeni iqtisadi sistemin formalaşması prosesində mövcud olan strateji problemləri tapmaq əsasında Azərbaycanda milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunması;
- xarici iqtisadi əlaqələrin prioritet istiqamətlərini əsaslandırmaqla dünya bazarlarında milli iqtisadi maraq və mənafeələrin təmin olunması istiqamətlərinin aşkara çıxarılması.

Tədqiqatın metodologiyası və nəzəri əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını mövcud iqtisadi nəzəriyyələr, görkəmli dünya və ölkə iqtisadçılarının əsərləri, Azərbaycanın bu haqda qəbul etdiyi qanun və qərarlar, iqtisadi təhlükəsizliklə əlaqəli normativ-hüquqi sənədlər, iqtisadi nəzəriyyəyə dair vacib iqtisadi orqanların və müasir dövrün görkəmli iqtisadçıların əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik, statistik qruplaşma, müqayisəli iqtisadi təhlil, iqtisadi-riyazi, müşahidə və balans metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat obyektini kimi Azərbaycanın milli iqtisadi təhlükəsizlik sistemi seçilmişdir.

Tədqiqatın predmetini milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşması və inkişafı ilə əlaqəli iqtisadi münasibətləri özündə bildirən hadisə və proseslərin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində respublika dövlət statistika komitəsinin 1995-2016-cı illərə aid statistik məlumatlarından, Respublika Nazirlər Kabinetinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Respublika Mərkəzi Bankının, Vergilər Nazirliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Dünya Bankının materiallarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi sadalananlardan ibarətdir:

- milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin mahiyyəti və məzmunu təşkilati-metodoloji aspektlərdən öyrənilib aşkara çıxarılmışdır;
- iqtisadi təhlükəsizliyin hazırkı şəraitə müvafiq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin konseptual əsasları işlənib hazırlanmışdır;
- milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin müasir mərhələdə formalaşması xarakterik cəhətləri aşkara çıxarılıb əsaslandırılmışdır;
- xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinə təsir edən faktorlar mənşəyinə və miqyasına əsasən öyrənilib aşkara çıxarılmışdır;
- milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin bazar münasibətlərinə və dünya təcrübəyə müvafiq halda təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər və tövsiyələr irəli sürülmüşdür;

İşin təcrübəvi əhəmiyyəti. İşin təcrübəvi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəalarından, əldə edilmiş nəticələrindən, o cümlədən irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrdən istifadə olunması milli iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin bazar münasibətlərinə müvafiq halda qurulmasına və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyat sistemində inteqrasiya və qloballaşmasına, o cümlədən də maliyyə-bank və xarici iqtisadi fəaliyyət sahələrində milli iqtisadi maraq və mənafehlərin təmin olunmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. İşdə 6 qrafik və 11 cədvəl verilmiş, istifadə edilmiş 68 adda ədəbiyyat siyahısı göstərilmiş, 86 səhifədən ibarətdir

I FƏSİL QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASININ DÖVLƏT MEXANİZMİN FORMALAŞMASININ TƏŞKİLATI- METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

1.1. İqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin mahiyyəti, məzmunu və prinsipləri

«Milli təhlükəsizlik» kateqoriyası o, köklü şəkildə müasir cəmiyyətin həyatına daxil olmuş, bir çox dövlətlərin daxili və xarici siyasətinin tərkib tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Məsələn, ABŞ və bir çox başqa dövlətlər özlərinin milli təhlükəsizlik strategiyasını hazırlayırlar. Təsdiq edilmiş müddəaya əsasən, nə qədər ki, iqtisadiyyat cəmiyyətin, dövlətin və fərdin həyatı baxımdan zəruri fəaliyyət tərəflərindən birini özündə ehtiva edir, bir o qədər də milli təhlükəsizlik kateqoriyası ehtimal olunan daxili və xarici təhlükələr zamanı iqtisadiyyatın həyat qabiliyyətini, onun möhkəmliyini qiymətləndirmədən boş söz olaraq qalacaqdır.

Aydındır ki, milli təhlükəsizlik kateqoriyası iqtisadi təhlükəsizlik kateqoriyası ilə müqayisədə xeyli geniş kateqoriya olaraq, özündə maliyyə, sosial, ekoloji, energetika və s. təhlükəsizlikləri daxil edir. Ancaq buna baxmayaraq təhlükəsizliyin bu və ya başqa tərəflərinə nəzər yetirərkən sadalanların hamısının iqtisadi aspektlərinə diqqət yetirməmək qeyri-mümkündür. Bir çox ümumi şərtlər və faktorlar bu kateqoriyanı ön planda verməsələr də, hər bir halda cəmiyyətin və dövlətin müasir həyatına hərtərəfli yanaşmanı yaradan kateqoriyalar sırasına aid edirlər. Birincisi, bu fərqlər milli maraq və mənafeəldədir, integrasiya və qloballaşma proseslərinin inkişafına baxmayaraq onları ümumi maraq və mənafeəldən xeyli tam halda fərqləndirməyə cəhd olunmasıdır. Maraq və mənafeələrin xüsusiyyətləri sadalanların hamısının yerinə yetirilməsi mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsini və uyğun strategiyanın işlənilib hazırlanmasını zərurətə çevirir. İkincisi, təbiətdə olan resurların müəyyən həddə olması, ayrı-ayrı müxtəlif ölkələrin bu təbii ehtiyatlarla fərqli səviyyədə təmin edilməsi bu təbii ehtiyatların istismarı uğrunda iqtisadi və siyasi mübarizənin kəskinləşməsi üçün potensial imkanı

özündə saxlayır. Üçüncüsü, məhsul istehsalı və reallaşmasında, xüsusilə də maliyyə-bank xidmətləri sahəsində rəqabət faktorunun əhəmiyyəti yüksəlir. Maliyyə-bank sahəsinin inkişafı üçün vacib olan mühüti formalaşdırmaq və onun dəqiq fəaliyyətini qaydaya salmaq qabiliyyətli yeni sənaye və kənd iqtisadiyyatı texnologiyaları formalaşdırmaq qabiliyyətli ilə bir sətıra qoyulur. Məhz buna əsasəndir ki, bir sətıra ölkələrin rəqabətə davamlılığının yüsəldilməsi başqaları tərəfindən real təhlükə, sadalanların hamısının milli maraq və mənafelərinə təhdid kimi dəyərləndirilir.

Iqtisadi təhlükəsizlik kateqoriyasını açıqlamazdan əvvəl onun ən zəruri elementlərini müəyyənləşdirək:

- respublikamızın xüsusi milli dövlət maraq və mənafelərinin və hədəflərinin qəbul edilməsi. Bu maraq və mənafələr ölkənin sərhədləri hüdudlarında olduğu kimi, ondan qıraqda da vardır;
- dövlət suverenliyinin müdafiəsi və müstəqil inkişafı;
- respublikamızın dünya miqyasda mövqeyi, istehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyalaşmasında, dünya ticarətində, dünya maliyyə və bank sahəsində, ən vacib məhsul və xidmətlər, qiymətli kağızlar bazarında onun yeri;
- vahid çöxmillətli dövlət kimi respublikamızın özünü qoruyub saxlaması, özünü müdafiə etməsi və inkişaf etdirməsi.

Əvvəlki sovetlər birliyinin inkişafı və öz-özünə süqutu praktikasına diqqət yetirməklə fərqli millət və xalqların maraq və mənafeləri balansının müdafiəsi vacibliyi, daxili və xarici təhlükələrin olduğu bir vəziyyətdə özünü qoruyub saxlamaq vəzifəsini Azərbaycan üçün xüsusilə əhəmiyyəti vardır. Bütün bulardan da savayı, öz-özünə süqutdan qorunmanın iqtisadi, hüquqi və təşkilati mexanizmləri tələb edilir. SSRİ-nin dağılması dərsi ondan ibarətdir ki, təhlükəsiz şəraitdə mövcud olmaq üçün qüvvətli silahlı qüvvələrə və yüksək səviyyəli texnologiyaya bazalaşan müdafiə sənayesinə malik olmaq hələ yetərincə deyildir. Bütün bulardan da savayı eyni zamanda yüksək səviyyədə formalaşmış sadalanan tələblərə cavab verən iqtisadiyyatın olması zəruridir:

- İstehlak yönümlü əmtəələrinin və xidmətlərinin inkişaf etmiş sahəsi;
- Daxili sosial-siyasi sabillik və islahatların etibarlı sosial təməli;
- Ümumi iqtisadi potensialla balanslaşdırılan yetərincə qədər müdafiə potensialı.

Yuxarıda sadalanan tələblər nöqtəyi-nəzərindən milli iqtisadiyyat qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinin ən vacib şərtlərindən biri ölkəmizin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin konseptual əsaslarını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

İstənilən ölkə üçün milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması sistemi konsepsiyası iqtisadi inkişafın fərqli mərhələlərində konkret tarixi əhəmiyyətə malik olur. Azərbaycan üçün iqtisadi təhlükəsizlik məsələsini mövcud reallıqlar nöqtəyi-nəzərindən hal-hazırkı XXI əsrin ən vacib problemlərindən biri kimi qiymətləndirən akademik Z.Ə.Səmədzadənin qeyd etdiyi kimi, ölkə daxilində siyasi sabilliyin təmin edildiyi şəraitdə belə, suveren dövlətə iqtisadi sahədə xarici təhlükələr heç də azalmayacaqdır [40., s.4]. Ona əsasən ki, «... dünya maliyyə bazarı, dünya ticarəti, transmilli şirkətlərin işi genişləndikcə, informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə, bu və ya başqa ölkələrin iqtisadi təhlükəsizlik problemləri də mürəkkəbləşir». Heç bir xarici dövlət, dünya təşkilat, xarici investor hər hansı bir digər ölkəyə maraq və mənafeşiz kömək etmir, hər belə köməyin arxasında maraqlar dayanır. Ona əsasən də istənilən xarici kömək milli maraqlar nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirməlidir [41.,s.207].

Ən vacib iqtisadi proqramlar, investisiya layihələri, sosial sahədə görülən irimiqyaslı tədbirlər, o cümlədən daxili resurslar sayəsində əhalinin ərzaq təminatının səviyyəsi, gəlirlərin əhali qrupları arasında bölüşdürülməsindəki fərq, xarici borclar, sənayenin quruluşu və s. zəruri indikatorlar iqtisadi təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən də dəyərləndirməlidir. Sadalanların hamısının optimal səviyyəsinə nail olmaqla qloballaşan iqtisadiyyatın sərt tələblərinə cavab verən milli iqtisadiyyatın, milli dəyərin müdafiəsini təmin edə bilər [41.,s.217].

Sovetlər birliyində olduğu zaman respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyi əsasən

mümkün qədər Ittifaq büdcəsindən xeyli çox vəsait əldə olunmaqla şərtlənirdisə, indiki dövrdə bu problem mövcud resurslardan effektiv istifadə olunmaqla ümummilli maraqların yerinə yetirilməsi, sağlam milli iqtisadiyyatın yaradılması prinsiplərinə tabe olunur [16.,s.8]. Bu səbəbdən də, bütün bu sadalananlara diqqət yetirməklə, Azərbaycanın mövcud reallıqlarına cavab verən milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşması konsepsiyasının işlənilib hazırlanması xüsusi əhəmiyyətə malik olur.

Iqtisadi ədəbiyyatda bəzi hallarda ümummilli maraqların təsnifləşdirilməsində iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizlikdən ayrılır [13.,s.31], bəzi hallarda isə yanlış olaraq informasiya və hərbi təhlükəsizliklər də iqtisadi təhlükəsizliyə aid olunur [61.,s.59]. Zənnimizcə, hərbi təhlükəsizliyin daxilindən müdafiə-sənaye təhlükəsizliyinin ayrılaraq iqtisadi təhlükəsizliyə aid olunması xeyli düzgün olardı. Ona əsasən ki, müdafiə-sənaye təhlükəsizliyi bir tərəfdən, hərbi-sənaye sahəsinin respublikamızın ən əlverişli olmyan dünya şəraitdə inkişafı və geosiyasi statusunun azalması təhdidləri zamanı hərbi (müdafiə) təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq qabiliyyətidir, başqa tərəfdən isə, sənayenin fəaliyyət sahəsidir.

Deməli bununla, milli təhlükəsizlik iqtisadi təhlükəsizlikdən geniş kateqoriya olaraq, iqtisadi təhlükəsizlikdən digər özünə siyasi, hərbi, sosial, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət, mənəviyyat və s. təhlükəsizliyi aid edir [2., səh.4].

Maliyyə təhlükəsizliyi iqtisadi və ümumilikdə milli təhlükəsizliyin bir tərkib hissəsi hesab olunur. Zənnimizcə, bu anlayışın xüsusi olaraq nəzərdən keçirilməsi maliyyə-bank sisteminin stabilliyini səciyyələndirən geniş məcmu faktorların təhlili və proqnozlaşdırılması, onun işində təhdid və zəif yerlərin aşkar edilməsi vacibliyindən yaranmışdır. Belə yanaşma müəyyənləşdirməyə şərait yaradır ki, iqtisadi və sosial inkişafın stabilliyi və təhlükəsizliyi nə səviyyədə maliyyə tərəfində duran faktorlardan və hansı səviyyədə iqtisadiyyatın xarakterik cəhətlərindən və real sektor sahələrinin inkişaf texnologiyalarından asılıdırlar. Iqtisadiyyat və insanın sosial həyatı üçün maliyyə sisteminin,

vergi-büdcə və pul-kredit siyasəti faktorlarının əhəmiyyətinin dəyərləndirməməsi sadalanların hamısının yenidən dəyərləndirməsi kimi təhlükəlidir. Maliyyə təhlükəsizliyi dedikdə, maliyyə-bank sisteminin elə bir halı başa düşülməlidir ki, burada dövlət müəyyən hədlərdə dövlət hakimiyyət orqanlarının və bazar subyektlərinin ümumiqtisadi fəaliyyət şəraitinə təminat verə bilər. Maliyyə-bank sisteminin təhlükəsizliyinin dəyərləndirməsi üçün sadalanan göstəricilərdənlərdən istifadə olunmasını məqsədəmüvaf hesab edirik:

1. Qeydiyyatdan əvvəlki nizamnamə kapitalının orta kəmiyyəti;
2. Qeydiyyatdan əvvəlki nizamnamə kapitalı orta kəmiyyətdən yuxarı olan bankların xüsusi çəkisi;
3. Təqdim olunmuş kreditlərin kəmiyyəti (ÜDM-ə görə %-lə);
4. İqtisadiyyatın pulla təminat dərəcəsi (M2, ÜDM-ə görə %-lə);
5. Vaxtı əvvəlki tədiyyələrin məbləği (ÜDM-ə əsasən %-lə);
6. Qızıl-valyuta resursları;
7. İnflyasiya tempi;
8. AZNın məzənnəsi;
9. Daxili borc (ÜDM-ə əsasən %-lə);
10. Xarici borc (ÜDM-ə əsasən %-lə);

Dünya praktikası ony göstərir ki, maliyyə təhlükəsizliyi baxımından maliyyə sistemi modelini formalaşdırarkən 2 təhlükəli istiqaməti seçməyə lüzum yoxdur. Birinci istiqamətdə elə bir əks-mərkəzləşmə ləyerinə yeyirilir ki, dövlətin maliyyə sisteminə cari tədiyyələr və hətta dövlət qulluqçularına əmək haqqı, hərbi qulluqçulara təminat tədiyyələri üçün vacib olan minimum vəsait qalmır. İkinci təhlükəli istiqamət isə büdcədə vəsaitlərin elə bir kobud səviyyədə mərkəzləşdirilməsidir ki, nə şirkətlərə, nə kiçik biznesə, nə də ki, ayrı-ayrı müxtəlif fərdlərə müstəqil innovasiyanın inkişafı üçün vəsait qalmır. Azərbaycan üçün maliyyə təhlükəsizliyinin əsas struktur həlqələri aşağıdakılardır: dövlət büdcəsi; yerli büdcələr; maliyyə bazarı; dövlət borcu (daxili və

xarici); tədiyyə balansı; şirkət maliyyəsi və ev iqtisadiyyatlarının maliyyəsi.

Enerji təhlükəsizliyinin iqtisadi təhlükəsizlikdə xüsusi bir hissə kimi ayrılmasının məqsədmüvafiqi onunla şərtlənir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının təhlükəsiz halı bir qədər səviyyədə yanacaq-energetika sahələrinin halı ilə müəyyənləşdirilir. 2016-cı ilin statistik məlumatına əsasən, yanacaq-energetika sahəsi bütün sənaye məhsullarının 70 % çoxunu istehsal edir, dövlət büdcə gəlirlərinin 60 % çoxunu təşkil edir.

ABŞ-da enerji təhlükəsizliyi digər səbəblərə əsasən xüsusi əhəmiyyətə malik olur. ABŞ iri həcmdə neft idxal edir. ABŞ-ın neftə olan bütün ehtiyaclarının 45%-i idxal sayəsində ödənilir. Ona əsasən də neft nəqlində baş verə hər hası bir istənilən fasilələr ABŞ-ın iqtisadiyyatına bir qədər səviyyədə mənfi təsir edə bilər.

Dünya iqtisadiyyatının informasiyalaşdırılması və qloballaşdırılması şəraitində energetika iqtisadiyyatının müntəzəm işindən bütün məhsul-pul iqtisadiyyatının effektivliyi və maliyyə bazarlarının harmonik işi asılıdır. Enerji elə bir universal, struktur formalaşdıran məhsuldur ki, onun ölkə bazarlarına daxil olmaması təkrar istehsalın bütün prosesini pozur, kompüterlərin, internet fəaliyyətini dayandırır, iqtisadiyyatın köhnə, ənənəvi sahələrinin, o cümlədən də yüksək texnologiyaya malik yeni sahələrinin işini qəfil poza bilər. Sadalanların hamısının yüksək gəlirliyi birdən-birə əhəmiyyətli şəkildə azalacaqdır ki, bu da kapital axınının yerdəyişməsi qanununu və innovasiya texnologiyalarından uzunmüddətli əlavə mənfəətin qazanılmasının mümkünsüzlüyünü təsdiqləyir.

Təbii qaz hasilatı üçün get-gedə xeyli çox investisiya tələb edilir. Ona əsasən də yanacaq-energetika sahələrinin təhlükəsiz inkişafı, sadalanların hamısının qəzasız işi üçün bu sahələrin müasirləşdirilməsi birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olur. Yanacaq-energetika ehtiyatlarının istehlak yönümlü sahələrində yeni texnologiyaların istifadəsi də ölkənin ienerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasının vacib istiqamətlərindən biridir.

Tədqiqatlar onu göstərir ki, üdm-in enerjitutumluluğu və yanacaq tutumluluğunu aşağı salmadan stabil iqtisadi artımı təmin etmək qeyri-mümkündür.

Iqtisadi təhlükəsizliyi heç də iqtisadi sahədə milli dövlət maraq və mənafeələrini daxili və xarici təhlükədən, iqtisadi və birbaşa maddi ziyandan müdafiə edən möhkəm və bütöv lazımı vasitələrlə təmin edilmiş dövlət qurumlarının toplumu kimi xarakterizə etmək səhvdir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizlik ancaq milli maraq və mənafeələrin müdafiəsindən ibarət deyildir, o, eyni zamanda dövlət orqanları tərəfindən milli maraq və mənafeələrin reallaşması və müdafiəsi üzrə çevik iqtisadi mexanizmin formalaşdırılmasından, milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli mühit formalaşdırmaqdan və cəmiyyətin sosial-siyasi sabilliyinə nail olmaqdan ibarətdir.

Prof. L.P.Qonçarenkonun ümumi redaktəsi ilə 2008-ci ildə çap edilmiş «Экономическая и национальная безопасность» adlı dərsliyində yazılır ki, milli iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadiyyatın və hakimiyyət orqanlarının elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman milli maraqların zamanətli müdafiəsi, bütövlükdə ölkənin harmonik, sosial istiqamətli inkişafı, kifayət qədər iqtisadi və müdafiə potensialı təmin edilir [68., s.31].

Bərxudarov və Məmmədovun “iqtisadi təhlükəsizlik” adlı kitabda qeyd edirdilər ki, iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasından, milli maraq və mənafeələrin əsas qəbul edilməsindən, milli mənəvi sağlamlıq və ya qeyri-sağlamlığının inkişaf istiqamətindən, müdafiə potensialından istifadə olunma qabiliyyətindən və s. asılıdır [31., s.108].

Ü.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, iqtisadi təhlükəsizliyinin mənası dövlət orqan və hakimiyyət qurumları tərəfindən milli maraqların təminatlı qorunması, hətta daxili və xarici əlverişli olmyan mühitin mövcud olduğu dövrdə yetərincə səviyyədə müdafiə potensialını təmin etməkdən ibarətdir [21., s.18]. Rus iqtisadçısı V.K.Sençaqov isə iqtisadi təhlükəsizliyi hər hansı bir mücərrəd nəzəri konstruksiya kimi qiymətləndirməyi məsləhət bimir. Onun zənninsə, milli maraq və mənafeələrin müdafiəsi hakimiyyət orqanlarının yerli iqtisadiyyatın inkişafı, cəmiyyətin sosial-siyasi sabilliyinin müdafiəsi üzrə milli maraq və mənafeələrin reallaşması və müdafiəsi mexanizmlərini formalaşdırmaq hazırlığı və qabiliyyəti ilə təmin olunur [61., s.58-59].

Iqtisadçı alim A.Illarionovun qeyd etdiyi kimi, iqtisadi təhlükəsizlik, iqtisadi, siyasi və hüquqi vəziyyətlərin elə bir uzlaşması anlanılır ki, bu zaman uzunmüddətli perspektivdə xeyli effektiv üsulla əhalinin hər nəfərinə iqtisadi ehtiyatların maksimum miqdarının davamlılı istehsalı təmin edilir [53., s.35-38]

Zənnimizcə, iqtisadi təhlükəsizliyin xeyli dəqiq və əhatəli tərifini akademik Z.Ə.Səmədzadə vermişdir. Onun qeyd etdiyi kimi iqtisadi təhlükəsizlik, «...iqtisadiyyatın və onun institutlarının elə halı anlanılır ki, bu, milli maraqları qorumağa, aparılan siyasətin sosial yönümlüyünə, iqtisadiyyatın, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin tələb edilən səviyyədə olmasına yol versin» [40., s.208].

Iqtisadi təhlükəsizlik barəsində sadalanan mülahizələr bir-birindən o qədər də fərqlənmirlər. Belə ki, iqtisadi ədəbiyyatda ümumi halda milli iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə, cəmiyyətin iki vacib tərkib hissəsinin, daha dəqiq desək, dövlət və bazarın ölkənin vətəndaşları ilə birgə təhlükəsizliyinin təmin olunması anlanılır [16., s.8]. Dünya təcrübə ony göstərir ki, bu iki yarım sistemin istənilən ünsürü ölkədə aparılan iqtisadi siyasətdən asılı olaraq biri başqainə müqayisədə təhlükə mənbəyi və ya da təhlükəsizliyin təminatçısı rolunu apara bilər.

Deməli bununla, iqtisadi təhlükəsizliyin mənasını daxili və xarici proseslərin hətta əlverişli olmyan inkişafı şəraitində milli maraq və mənafeələrin zəmanətli qorunmasının, yetərinə qədər müdafiə potensialının təmin olunduğu iqtisadiyyatın və hakimiyyət orqanlarının halı kimi müəyyənləşdirmək olar. Digər sözlə desək, iqtisadi təhlükəsizlik- ancaq milli maraq və mənafeələrin müdafiəsi demək deyil, eyni zamanda yerli iqtisadiyyatın inkişafı, cəmiyyətin sosial-siyasi sabilliyinin müdafiəsi üzrə milli maraq və mənafeələrin reallaşması və qorunması mexanizmlərini formalaşdırmaq sahəsində hakimiyyət orqanlarının hazırlığını və qabiliyyətini bildirir.

Iqtisadi təhlükəsizliyin mənası kriteriyalar və indikatorlar sistemində reallaşır. Iqtisadi təhlükəsizlik kriteriyası, iqtisadi təhlükəsizliyin mənasını bildirən ən vacib proseslər nöqtəyi-nəzərindən iqtisadiyyatın halının dəyərləndirməsi kimi anlanılır.

Təhlükəsizliyin kriteriyası özündə sadalananların dəyərləndirməsini daxil edir:

- ehtiyat potensialının və onun inkişaf vasitələrinin;
- ehtiyatlardan, kapital və əməkdən istifadə dərəcəsinin və onun inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə, o cümlədən daxili və xarici xarakterli təhlükələr zamanı minimum qəbul olunan səviyyəyə müvafiqliyünün;

- iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığının ;
- ərazi bütövlüyünün və iqtisadi məkanın;
- sosial sabilliyin;
- sosial münaqişələrin qabağının kəsilməsi və aradan götürülməsi vəziyyətinin.

Iqtisadi ədəbiyyatda bəzi hallarda iqtisadi təhlükəsizlik indikatorlarını sadalanan kimi qruplaşdırmaq təklif edilir [67.,s.12-13]:

- həyatın səviyyəsi və keyfiyyəti;
- inflyasiya templəri;
- işsizlik norması;
- iqtisadi artım;
- büdcə kəsiri;
- dövlət borcu;
- dünya iqtisadiyyatında yeri;
- qızıl-valyuta resursları;
- kölgə iqtisadiyyatı.

Bəzi hallarda isə iqtisadi təhlükəsizlik elementləri ilə iqtisadi təhlükəsizlik indikatorları eyniləşdirilir, iqtisadi artım və xarici bazarlardan asılılığın minimuma çatdırılmasını səciyyələndirən indikatorlar iqtisadi təhlükəsizliyin elementləri sırasına daxil edilir [13.,səh.31].

Bir sıra iqtisadçılar isə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması səviyyəsi haqda xeyli ətraflı təsəvvür əldə etmək üçün problemin mənasını dərk iolunmasına şərait yaradan sadalanan indikatorları təhlil etməyi məsləhət bilirlər [60.,s.7-8; 61.,s.65]:

- adambaşına düşən üdm, onun dinamikası, ölkələr üzrə fərqləri;
- emaledici sənayenin ümumi məhsulda payı;
- sənayenin ümumi məhsulunda maşınqayırmanın payı;
- investisiyaların üdm-ə nisbəti;
- etkti üzrə xərclərin üdm-ə nisbəti;
- dünya standartlara əsasən müəyyən edilmiş yoxsulluğun dərəcəsi;
- həyatın orta yaşayış müddəti,il;
- on % ən çox gəliri olan əhali ilə on % gəliri az olan əhali arasında nisbət,dəfə;
- illik inflyasiya səviyyəsi, %-lə;
- dövlət borcu: onun ÜDM-ə, büdcə gəlirlərinə nisbəti, %-lə;
- xarici boclar, ÜDM-ə müqayisədə, %-lə;
- idxal; ÜDM-ə müqayisədə, %-lə;
- ərzaq məhsullarının idxalı ümumi ərzaq istehsalına müqayisədə, %-lə.

Bütün bu sadalananları nəzərə alaraq iqtisadi təhlükəsizlik indiqatorlarının sadalanan kimi qruplaşdırılmasını məqsədmüvafiq sayırıq:

- iqtisadi artım indiqatorları (milli istehsalın və gəlirin dinamika və quruluşu, sənaye istehsalının həcm və tempi indiqatorları, iqtisadiyyatın sahəvi quruluşu və başqa sahələrin, kapital qoyuluşunun və s. dinamikası);

- ölkənin təbii-ehtiyat, istehsal, elmi-texniki potensialını səciyyələndirən indiqatorlar;

- iqtisadi mexanizmin dinamikliyini və müvafıqlaşmasını, o cümlədən də onun xarici faktorlardan asılılığını səciyyələndirən indiqatorlar (inflyasiya səviyyəsi, milli valyutanın stabilliyi, daxili və xarici borclar);

- həyat səviyyəsi indiqatorları (adambaşına düşən üdm, gəlirlərin differensiallaşma dərəcəsi, əhalinin əsas qruplarının maddi nemət və xidmətlərlə təminatı, əhalinin əmək qabiliyyətliliyi, ətraf mühitin halı və s.).

Mezosəviyyədə sosial göstəricilər qrupuna təhlükəsizliyin xüsusi göstəricilərinin

regiona uyğunlaşdırılmış göstəriciləri daxildir. Sahə miqrasiyasında isə müvafiq göstəricilər qrupuna əhalinin sosial aktivliyi göstəriciləri, o cümlədən üsyanxarakterli hərəkət səviyyəsi, sahə işçilərinin professional, ictimai-siyasi müqavilələrdə, hərəkətlərdə, partiyalarda iştirakı göstəriciləri daxildir.

Təhlükəsizliyin azalmasının astana dərəcəsini aşağıdakıları bildirən ümumi iqtisadiyyat və sosial-iqtisadi əhəmiyyətli indikatorlar sisteminin köməyi ilə səciyyələndirmək olar:

- iqtisadi fəallığın, istehsal həcmnin, investisiyalaşdırma və maliyyələşdirmənin ehtimal olunan son hədd dərəcəsi. Bu dərəcədən qıraqda ölkənin texniki baxımdan müasir rəqabətə davamlı əsasda müstəqil iqtisadi inkişafı, iqtisadi quruluşun demokratik təməllərinin qorunub saxlanması, müdafiə, elmi-texniki, innovasiya, investisiya və təhsil potensialının müdafiəsi mümkünsüzdür;

- əhalinin əsas hissəsinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin son ehtimal olunan həddə qədər aşağı düşməsi. Bu səviyyədən qıraqda nəzarət edilə bilməyən sosial, əmək, millətlərarası və başqa münaqişələr təhlükəsi yüksəlir, milli «insan kapitalının» xeyli məhsuldar tərkib hissəsinin itirilməsi təhlükəsi meydana gəlir;

- təbii-ekoloji potensialın təkrar istehsalı və müdafiəsi xərclərinin ehtimal olunan son həddə qədər aşağı düşməsi. Bu həddən qıraqda təbii mühitin komponentlərinin pozulması, iqtisadi artımın vacib ehtiyat mənbələrinin, o cümlədən də əhəmiyyətli yaşayış ərazilərinin itkisi, bu günkü və gələcək nəsillərin sağlamlığına bərpaedilməz zərbə vurulması təhlükəsi meydana gəlir.

Deməli bununla, qeyd edildiyi kriteriya və indikatorlar sistemi nöqtəyi-nəzərindən iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadiyyatın milli və dünya səviyyələrdə ictimai tələbatların effektiv ödənilməsini təmin etmək qabiliyyətidir. Digər sözlə, iqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın effektiv dinamik inkişafını, cəmiyyətin, dövlətin, hər bir vətəndaşın tələbatlarının ödənilməsini, daxili və xarici bazarlarda fərqli tipli təhlükə və itkilərdən müdafiəyə zəmanət verən rəqabətə davamlılığının təmin olunmasını şərtləndirən daxili

və xarici mühütlərin toplumudur.

Buradan iki nəticə əldə oluna bilər. Birincisi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, hər şeydən qabaq, iqtisadiyyatın özünün effektivliyi ilə təmin edilməlidir, yəni dövlətin reallaşdırdığı müdafiə tədbirləri ilə bərabər o, özünü yüksək əmək məhsuldarlığı, məhsulun keyfiyyəti və s. Əsasında müdafiə etməlidir. İkincisi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması ancaq hər hansı bir dövlət idarəsinin vəzifə borcu deyil. O, dövlət qurumları sistemi, iqtisadiyyatın bütün həlqə və strukturları tərəfindən müdafiə olunmalıdır. Bunlar bir xeyli iqtisadi təhlükəsizliyin hüquqi və təcrübə tərəflərinin də həmişə diqqət mərkəzində olmasını sübut edir.

Iqtisadi təhlükəsizlik indikatorları bu və ya başqa ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq yaranır. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrin həyat səviyyəsi və keyfiyyəti, iqtisadi artım, müqayisədə də büdcə kəsirinin aradan götürülməsi və gizli iqtisadiyyatın qarşısının alınması istiqamətində geniş fəaliyyət göstərdikləri halda, inkişaf etməkdə olan və yeni müstəqillik qazanmış ölkələr dövlət borcu problemini, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, qızıl-valyuta resurslarının formalaşdırılmasını, inflyasiya tempinin aşağı salınmasını, işsizlik probleminin müqayisədə yumşaldılmasını həll olunmasına üstünlük verirlər. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq bu o demək deyildir ki, yeni müstəqillik qazanmış ölkələr həyat səviyyəsi məsələsini, büdcə kəsirini, gizli iqtisadiyyatla mübarizəni diqqət mərkəzindən qıraqda saxlamalıdırlar. Bu problemlərin uzun müddət diqqət mərkəzindən qıraqda qalması ölkənin müstəqilliyini təhlükə altına ala bilər. Bu səbəbdən də, istənilən ölkə, o cümlədən də azərbaycanda da iqtisadiyyatın inkişafına istiqamətlənmiş iqtisadi islahatlar proqramı iqtisadi inkişafa müvafiq olaraq, iqtisadi təhlükəsizliyin bütün indikatorlarını özündə ifadə etdirməlidir.

1.2. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi konsepsiyası

Iqtisadiyyat xeyli mürəkkəb bir sistem kimi onun halını səciyyələndirən minlərlə indikatorlara malikdir. Ancaq ölkənin hər hansı bir il üçün sosial-iqtisadi inkişaf proqnozunun rəsmi cədvəllərində 300-dən çox indikator mövcuddur. Zənnimizcə, iqtisadi təhlükəsizliyin təhlili məqsədi üçün bütün bu məcmu indikatorlardan təxminən 150-yə qədərini sadalanan fərqli xarakterik cəhətlərinə əsasən göstərici adlandırmaq olar:

- onlar miqdar formasında iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərini ifadə etdirir;
- onlar yüksək həssaslığa və eyni zamanda dəyişikliyə malikdirlər.

Ona əsasən də hökumətin iqtisadi siyasət sahəsində qəbul etdiyi tədbirlər nəticəsində hökumətin makroiqtisadi halın dəyişməsi ilə bağlı mümkün təhlükələr barəsində cəmiyyətə, dövlətə və bazarın subyektlərinə xəbərdarlıq edə bilərlər. Bu göstəricilər öz aralarında yetərinə qədər qüvvətli səviyyədə qarşılıqlı təsirdə olurlar.

Iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin qurulması üçün göstəricilərin malik olduğu ən zəruri xassə sadalanların hamısının həmişə mövcud olan qarşılıqlı təsiridir. Ancaq buna baxmayaraq ancaq təhlükəli qüvvələrin genişləndiyi müəyyən vəziyyətlərdə o, müəyyənləşdirilmiş sərhədlərdən uzaqa çıxır, fəvqəladə xarakter alır və açıq halda özünü biruzə verir. Bu tip qarşılıqlı təsirin miqdar göstəriciləri barəsində informasiyaların toplanması qəbul olunan makroiqtisadi qərarların sosial – iqtisadi nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyin bu və ya başqa təhdidlərinin kəmiyyətcə dəyərləndirməsi üçün vacib olandır.

Iqtisadiyyatın struktur deformasiyasının xeyli güclənməsi – respublikamızın təhlükəsizliyinin başlıca təhdidlərindən biridir, belə ki, o əvvəlki iqtisadiyyatdakı mövcud disproporsiyaaların təkrar istehsalı və bununla şərtlənən anomal iqtisadiyyatla əlaqəli olmuşdur.

Unutmağalüzum yoxdur ki, iqtisadiyyatın əvvəlki quruluşunu saxlamaqla istehsalın

artımı ölkə iqtisadiyyatına az şey verəcəkdir. Azərbaycana struktur dəyişiklikləri ilə müşayət edilən iqtisadi artım vacibdir. İstehsalın quruluşunun bazar tələbinin quruluşuna bağlanması ölkə iqtisadiyyatının ən vacib problemidir.

Iqtisadiyyatın quruluşunun dəyişməsi iki mərhələdən: passiv və aktiv mərhələlərdən keçir. Birinci mərhələdə bazarın tələb etmədiyi məhsullarının istehsalı üzrə güclərin «yüksəldilməsi» baş verir. Bu mərhələ tələb və təklifin cari balansının əldə olunması üçün vacib olandır. İkinci mərhələdə əvvəllər istehsal olunan rəqabətə davamlı məhsulların istehsalı üzrə güclər yüksəlir və yeni növ məhsulların istehsalı üçün güclər yaradılır. Struktur baxımdan yenidənqurmanın əsas istiqamətlərinə ilk növbədə sadalananları aid etmək vacibdir:

- təsərrüfat sistemində mövcud müəssisələrin saxlanması məqsədə müvafiqliyinin müəyyənəşdirilməsi;
- bütövlükdə hərbi sifariş üzrə işləyən və konvensiyaya məruz qalmayan müdafiə sahəsi üzrə müəssisələrin siyahısının müəyyənəşdirilməsi;
- qəbul olunan qərarlara təsir etmək üçün nəzarət səhm paketinə və ya «qızıl səhmə» malik olan müəssisənin dövlətə bağlanması üçün müəyyənəşdirilməsi;
- xarici kapitalın, struktur irəliləyişlərinə xeyli çox təsir göstərən iqtisadiyyatın sahələrinə və sahədarlarına cəlb olunması;
- iqtisadiyyatın optimal quruluşunun yaranması və fəaliyyətinə kömək edən istehsalın aparıcı sahə və sahədarlarının qanunvericiliklə müəyyənəşdirilməsi.

Dünya ölkələrinin praktikasında aparıcı sahələr lokomotiv sahələr adlandırılır. Tarixi təcrübə sübut edir ki, dünyanın əksər ölkələri məhz ehtiyatları iqtisadiyyatın lokomotiv sahələrində cəmləndirmək istiqaməti ilə böhrandan çıxmışlar. Abş – da belə sahələrə avtomobilqayırma, yaponiyada elektronika, almaniyada ağır maşınqayırma, skandinaviya ölkələrində kənd iqtisadiyyatı aid olunur.

Innovasiya və investisiya fəallıqlarının azlığı düşməsi, elmi-texniki potensialın süqutu – ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ciddi təhdidlərindən hesab olunur. İqtisadiy-

yatın böhran halı, hər şeydən qabaq, investisiya və innovasiya fəallıqlarının bir qədər dərəcədə azalmasında yaranır. İqtisadiyyatın strateji sahələrinə iri kapital qoyuluşları olmadan ölkənin iqtisadi dircəlişi qeyri-mümkündür. Bu sahədə mövcud halın paradoksu ondan ibarətdir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı nəhəng ehtiyatlara investisiya və innovasiya potensialına malik olmaqla investisiya və innovasiya işinin durğunluq əlamətlərini onay göstərir ki, bu da ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyində ifadə edilməyə bilməz. Son illərin iqtisadi siyasəti buna səbəb olur ki, artıq investisiya prosesinin inkişafı və ya heç olmasa stabilləşdirilməsi barəsində məsələ deyil, ölkənin investisiya kompleksi potensialının bərpa edilməsi barəsində məsələ özünün xeyli kəskinliyi ilə yaranır.

Mütəxəssislərin fikrinə əsasən, investisiya sahəsində iqtisadi təhlükəsizliyin əsas təhdidlərinə sadalananlar aid oluna bilər:

- əsaslı tikintinin ehtiyatları həcmnin əhəmiyyətli şəkildə olaraq azalması;
- onun alt sistemləri arasında (xammal bazarı, texniki və texnologiya təminat, elmi və kadrlar bazası) iqtisadi əlaqələrin pozulması;
- investisiya sahəsində strateji yönümlüyün olmaması;
- investisiya prosesində taktiki səmtliyin strateji səmtlilik üzərində üstünlüyü (elm mənzil tikintisi, ixrac yönümlü xammal sərhədlərinin qorunub saxlanması) ölkənin istehsal potensialının köhnəlməsi tendensiyasını gücləndirmişdir.

İnvestisiya işinə mənfi təsir edən faktorlardan biri də pul kütləsinin əvəzsiz quruluşudur. Burada üç xeyli zəruri halı ayırmaq olar:

- pul kütləsinin süni olaraq azaldılması;
- müasir dünyada demək olar ki, heç bir oxşarı olmayan ölkə pulunun müstəsna səviyyədə yüksək dövriyyə sürəti (ildə 8-8,5 dəfə). Bu onunla bağlıdır ki, pul resurslarının əsas hissəsi iqtisadiyyatın real sahəsində deyil, valyuta-maliyyə sahəsində cəmlənmişdir;
- bunlarda və fərqli fondlarda əhəlinin əmanətlərinin investisiya potensialının

azalması. Bu sadalanların hamısının «qısa pullar» adlandırılan pullara keçirilməsi ilə, daha dəqiq desək cari dövriyyəyə cəlb olunması ilə əlaqəlidir.

Ancaq real kapitalın yenilənməsi üzrə investisiya işinin aktivləşdirilməsi istiqamət ilə bu haldan çıxmaq olar. Investorların tərkibində əhəmiyyətli irəliləmələr (dövlətin xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli şəkildə azalması, özəl investorların payının yüsəldilməsi) hələ ki prosesə kömək etməmişdir, belə ki, ölkədə investisiya mühiti tam yaxşılaşmamışdır.

Deməli bununla, iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərinin monitorinqində sosial-iqtisadi inkişafın demək olar ki bütün tərəflərini səciyyələndirən analitik göstəricilərin geniş dairəsindən istifadə edilməlidir. Bununla bərabər, iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərinin monitorinqi iqtisadiyyatda milli maraq və mənafeələrin qorunması üzrə dövlətin işi zamanı son dərəcə «aralı nöqtələri» tapmaq vacibdir. Bu nöqtələrdən yayındıqda iqtisadiyyatı dağıdıcı proseslər və sarsıntılar gözləyir. Bununla bağlı olaraq iqtisadi təhlükəsizliyin təhdidlərini səciyyələndirən göstərici çoxluğundan bu son səviyyədə «ağrılı nöqtələri» bildirən göstəriciləri ayırmaq vacibdir. Məhz bu göstəricilər iqtisadi təhlükəsizliyin astana kəmiyyətləri kimi istifadə edirlər. Onlara əməl edilməməsi iqtisadiyyatın və sosial sahənin normal inkişafına mane olur, istehsal və əhəlinin həyat səviyyəsi sahəsində dağıdıcı tendensiyaların yaranması və fəaliyyətinə səbəb olur.

Əksər hallarda iqtisadi ədəbiyyatda astana kəmiyyətlərini əvvəlki planlaşdırma praktikasi ilə eyniləşdirirlər. Həqiqətdə isə astana kəmiyyətləri iqtisadi sistemin təhlilinin, proqnozlaşdırılması və proqramlaşdırmasının ən zəruri alətlərindən biri hesab olunur. Bu alətin sayəsində bu və ya başqa obyekt, hal-hazırda iqtisadiyyat onun halının ölkənin milli maraq və mənafeələrinə müvafiq tendensiyası nöqtəyi-nəzərdən nəzərdən keçirilir. Təhlükəsizlik nəzəriyyəsi ancaq o vaxt təcrübə əhəmiyyətə malik olur ki, o, öz quruluşuna obyektin son hədd kəmiyyətini aid etsin. Texnikada bunsuz ancaq atom elektrik stansiyaları deyil, əksər başqa obyektlər də qəzasız işləyə bilməzlər. İqtisadiyyatda cəmiyyətin sosial həyatında insan işinin innovasiya xarakteri, qəbul edilən

qərarların alternativliyi, ilk baxışda bir-birilə əlaqəli olmayan, ancaq buna baxmayaraq müəyyən hallarlərdə yetərinə yüksək təsirli faktorların qarşılıqlı asılılığı artır. Ümumilikdə səhvlərin riski və bu sahələrin qiyməti yüksəlir. Onları azaltmaq üçün xüsusi təhlil obyektinə ilə iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri arasında nisbətələri sistemini formalaşdırmaq vacibdir. Bu həm makrosəviyyədə və eyni zamanda mikrosəviyyədə, həm bazar iqtisadiyyatı üçün, eyni zamanda keçid iqtisadiyyatı üçün zəruridir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün, məsələn, büdcə kəsirinin maksimum ehtimal olunan son həddi, müdafiə xərclərinin hədləri, işsizliyin, ətraf mühitin mühafizəsinin, varlı və kasıb təbəqə arasında sərvətin bölüşdürülməsinin son həddi və s. vardır.

Astana kəmiyyətləri dövlət səviyyəsində qəbul olunmuş və ya təsdiq olunmuş miqdar göstəriciləri statusu əldə etməlidirlər. Bu göstəricilərə əməl edilməsi hökumətin iqtisadi proqramlarının mütləq komponentinə çevrilməlidir. Ancaq buna baxmayaraq əfsuslar ki, baş vermədi. Belə ki, indiyə qədər astana kəmiyyətlərinin təsdiq edilmiş miqdar göstəriciləri yoxdur.

Zənnimizcə, iqtisadi təhlükəsizliyin astana kəmiyyətlərinin sadalanan dörd qrupunun tərtib olunması məqsədəmüvafiqdir:

1. milli maraq və mənafeələrin başlıca prinsipial xarakterik cəhətlərini bildirən və dövlət səviyyəsində təsdiq olunan makroiqtisadi indikatorları;
2. bu başlıca xarakterik cəhətləri açıqlayan və iqtisadiyyat nazirliyi tərəfindən təsdiq olunan astana kəmiyyətləri;
3. uyğun nazirliklər tərəfindən təsdiq olunan funksiyalar və sahə səviyyəli astana kəmiyyətləri;
4. regionların hamısının iqtisadi təhlükəsizliyinin astana kəmiyyətləri.

Iqtisadi təhlükəsizliyin astana kəmiyyətlərinin miqdar göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsinə metodoloji yanaşma həqiqətdə hesablama üçün əsas kimi qəbul olunan göstəriciün seçilməsindən ibarətdir. Iqtisadiyyat sahəsində ölkənin başlıca milli marağı xalqın rifahının yüksəlməsi hesab olunur. Bu göstərici üdm-in astana kəmiyyəti

qiymətlərinin və bununla bağlı başqa bir çox indikatorların müəyyənləşdirilməsi üçün əsas olmalıdır.

Bütün astana kəmiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə sosial sahədən səciyyələndirən astana kəmiyyətlərindən başlamaq vacibdir. Xalqın sosial halının dəyərləndirməsində hakim mövqe sadalanan üç göstərici məxsusdur:

- yaşayış minimumundan aşağı gəlirli əhalinin xüsusi çəkisinə;
- xeyli təminatlı əhalinin 10%-i ilə xeyli az təminatlı əhalinin 10%-nin gəlirlər nisbətində;
- adambaşına orta gəlirin yaşayış minimumuna nisbətində.

Dünya praktikası sübut edir ki, sosial münaqişələrin təhlükəsizliyi o vaxt minimum olur ki, yaşayış minimumundan aşağı yaşayan əhalinin xüsusi çəkisi 7-10% olsun və varlıqlarla kasıbların gəlirləri arasındakı müvafiqsuzluq 10 dəfəni keçməsin. İslahata qədərki on ilin praktikası son indikator 4-5 dəfəni keçmir və onun kəmiyyətinin 8 dəfə götürülməsi qəbul olunmuşdur.

İqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin astana kəmiyyətlərinin siyahısının işlənilib hazırlanması prosesində bir sıra alimlər tərəfindən insan potensialının inkişafını səciyyələndirən xüsusi indeksin daxil olunması barəsində məsələ qaldırılmışdır. Bu, 1990-cı ildən başlayaraq bmt-nin quruluşunda geniş tətbiq olunan insan potensialının inkişaf indeksi (IPII) indikatorsidir. Bu indikator indiki dövrdə dünya praktikasında sosial tərəqqinin, şəxsiyyət təhlükəsizliyinin və sosial sahədən inkişafının xeyli dəqiq, ümumiləşdirici indikatorsidir.

IPII-ni hesablamaq üçün müəyyən dövr ərzində sadalanan göstəricilərdən törəmə indikatorlar tapılır:

- gözlənilən ömür müddəti;
- bütün yaşlar üzrə savadlıların payı;
- uyğun yaş qrupunda ibtidai, orta və ali təhsil müəssisələrində oxuyanların payı;
- əhalinin hər nəfərinə üdm kimi hesablanan səviyyəsi.

Ancaq buna baxmayaraq azərbaycanda bu indikator üzrə astana kəmiyyətinin miqdar parametrini hesablamaq üçün hələlik təcrübə və yetərinə qədər işlənib hazırlanmış statistik baza yoxdur.

Maliyyə sahəsində ən vacib astana kəmiyyəti iqtisadiyyatın pulla təminatı səviyyəsi hesab olunur ki bu da öz ifadəsini pul kütləsinin (M2 aqreqatı) ÜDM-ə % lə nisbətində tapılır. Xüsusilə qeyd etmək vacibdir ki pulla təminat dərəcəsini AZN kütləsi ilə müəyyənləşdirmək vacib olandır, belə ki, ölkədə valyutanın dövriyyəsi faktının özü həmişə iqtisadi təhlükəsizliyin təhdidi kimi çıxış edir. Dünya praktikasında bu astana kəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün ən çox oxşarlıq metodundan istifadə edilir.

Maliyyə-bank sistemində AZN-in məzənsinin davamlılığı qızıl-valyuta resurslarının həcmindən asılıdır. Odur ki, istənilən proqnozlaşdırılan dövr üçün qızıl-valyuta resurslarının son hədd dərəcəsinin əsaslandırılması çox zəruridir.

Respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində bir çox göstəricilər üzrə faktiki və proqnoz kəmiyyət göstəriciləri iqtisadi təhlükəsizliyin müəyyənləşdirilmiş astana kəmiyyətlərindən bir qədər pis vəziyyətdədirlər. Ancaq buna baxmayaraq heç bir halda faktiki və proqnoz göstəriciləri altında astana kəmiyyətlərini müvafıqlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Məhz faktiki və proqnoz göstəricilərin astana kəmiyyətlərindən fərqlənmələri iqtisadi təhlükəsizliyin təhdid dərəcələrini və sadalanların hamısının aradan götürülməsi ardıcılığının ony göstəricilər. Bu səbəbdən də, bu fərqlənmələri daim nəzərdə saxlamaq və ehtimal olunan mənfi nəticələrin neytrallaşdırılması üzrə tədbirlər yerinə yetirmək vacibdir.

Astana kəmiyyətlərin istifadəsi sahəələrindən biri iqtisadi məsələlər üzrə ən zəruri hüquqi-normativ aktların və hökumət qərarlarının iqtisadi təhlükəsizlik baxımından ekspertizasından ibarətdir. Bunun üçün dövlət hakimiyyəti qurumları tərəfindən iqtisadi təhlükəsizlik baxımından ekspertizaya cəlb olunan büdcə, hüquqi-normativ aktlar və hakimiyyət qərarları layihələri təqdim olunarkən elə əsaslandırmaclar irəli sürülməlidir ki, bu layihələrin qəbul olunması nəticəsində sosial-iqtisadi inkişaf indikatorlarının

astana kəmiyyətlərinə nisbəti mənfi istiqamətə dəyişməsin. Bununla bərabər, zənnimizcə, iqtisadi məsələlər üzrə milli məclisə təqdim olunan vacib qanun layihələri, hökumət qərarları iqtisadi təhlükəsizlik baxımından ekspertizadan keçməlidirlər. Respublikamızın geostrateji vəzifələri, iqtisadi təhlükəsizliyin dövlət strategiyasının yerinə yetirilməsi praktikası diqqət yetirməklə iqtisadiyyat sahəsində respublikamızın milli maraq və mənafeələrinin təsnifləşdirilməsi yeni düşüncə tərzilə baxılmalı, yeni təhdidlər dəyərləndirməli və bu əsasda iqtisadi təhlükəsizliyin yeni dövlət strategiyası və onun yerinə yetirilməsi mexanizmi yerinə yetirilməlidir.

Iqtisadiyyatın fərqli sahələlərində münasibətlərə yenidən baxılması onun inkişaf perspektivlərinə, dayanaqlığı və təhlükəsizliyinə mövcud münasibətlərin transformasiyasına şərait yaradır. Bununla bağlı olaraq iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşması prinsiplərini sadalanan kimi qeyd oluna bilər:

- iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsidir;
- potensial iqtisadi təhlükəsizliklərin maraq və mənafeələrə ifadə təsiri;
- iqtisadi halın obyektiv indikatorlarının indikativ təhlili və monitorinqi;
- iqtisadiyyatın inkişafının davamlılıq və tərəqqi şərti kimi texnoloji təkmilləşmə;
- xarici iqtisadi fəaliyyətdə və dünya iqtisadi münasibətdə məqsədli idarəetmə;
- iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşmasında hakimiyyət qurumlarının effektiv qarşılıqlı işi;
- investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri.

Heç şübhəsiz ki, bu prinsiplər siyasi qərarlara əhəmiyyətli təsir ony göstərir, ancaq buna baxmayaraq onun öz halının dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac duyulur. Dünya təcrübəsində bu tip əlaqələndirmə milli təhlükəsizliyin dövlət maraq və mənafeələri kimi qəbul olunur.

Əksər hallarda təhlükəsizliyi zəiflədən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirərkən zərər və itkilərin kəmiyyət və keyfiyyət dəyərləndirməsi imkanlarından çıxış etmək lazım gəlir. Nəticədə həm zəif və eyni zamanda qüvvətli iqtisadiyyat subyektləri üçün iqtisadiyyat

işinin əsas istiqamətləri üzə çıxır. Dünya praktikası ony göstərir ki, müasir iqtisadi böhran şəraitində təhdidlərin böhran göstəricilərinə, yəni sadalanların hamısının iqtisadiyyatda dağıdıcı proseslərə səbəb ola hər hası bir istənilən ölçülərinə diqqət yetirilməsi olduqca zəruridir. İqtisadi indikatorların kritik kəmiyyəti, hər şeydən qabaq, təhlükəli tendensiyaların aradan götürülməsi məqsədlə idarəetmə qurumlarının operativ müdaxiləsinin vacib olanliyini şərtləndirir.

Bəzi hallarda kritik və astana kəmiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində bir çox çətinliklər meydana gəlir. Bu səbəbdən də:

- qərarların qəbul olunmasında bir deyil, tam indikatorlər toplusunun nəzərə alınması məqsədmüvafıdır. Belə ki, 1-2 parametrin normalardan uzaqlaşması heç də həmişə ölkə iqtisadiyyatındakı ümumi halı səciyyələndirmir.

- istənilən ölkənin öz siyasi və sosial-iqtisadi xarakterik cəhətləri olduğuna əsasən iqtisadi təhlükəsizliyin xaricdə işlənmiş və tətbiq olunan sadələşdirilmiş indikatorlarından istifadə olunmasına böyük ehtiyatla yanaşmaq vacibdir. İqtisadi halın böhran nöqtələri bir ölkədə qəbuləilməz olduğu halda, başqa ölkə üçün məqbul ola bilər.

- dünya ölkələrinin istəniləndə iqtisadi təhlükəsizliyə aid olan informasiyanın toplanması və işlənilməsinin xarakterik metodları qəbul olunmuşdur.

İndiki dövrdə astana kəmiyyətlərinin sadalanan göstəricilər üzrə işlənilməsi məqsədmüvafıdır:

- ÜDM-nin həcmi. Bu makroiqtisadi indikatorlarını astana kəmiyyətindən qıraqda müasir, rəqabətə davamlı bazisdə ölkənin müstəqil iqtisadi inkişafı, əsas fəaliyyət sahələrinin investisiyalaşdırılması və maliyyələşdirilməsi qeyri-mümkündür;

- yüksək texnologiyaya malik emal sənayesi sahələrinin, o cümlədən elm tutumlu sahələrin, o cümlədən də məhsullərin əsasən yerli istehsalın bazasında təkrar istehsal prosesini həyata keçirməyə şərait yaradan istehsal sahələrinin payı;

- ərzaq mallarının, xalq istehlak yönümlü mallarının və istehsal – texniki təyinatlı

məmulatların ayrı-ayrı müxtəlif qrupları üzrə daxili istehlak yönümlüdə idxalın payı;

– əhalinin əsas hissəsinin həyat səviyyəsi, onun astana kəmiyyətindən qıraqda nəzarət edilə bilməyən münaqişələr təhlükəsi və milli «insan kapitalı»nın xeyli məhsuldar tərkib hissəsinin itkisi təhlükəsi metdana gəlir;

– ətraf mühitin korlanmasının, iqtisadi artımının vacib ehtiyat mənbələri itkisinin, bu günkü və gələcək nəsillərin sağlamlığının zərər vurulmasının qabağının kəsilməsi üçün təbi – ekoloji potensiala himayədarlığın təmin olunması və onun təkrar istehsalı;

– iqtisadi baxımdan ölkənin xarici dövlətdən asılılıq səviyyəsini səciyyələndirən indikatorlər. Bu indikatorlər idxal və ixracın quruluşunu, o cümlədən də milli iqtisadiyyatın dünya – məhsul bazarlarındakı xüsusi çəkisi diqqət yetirməklə xarici faktorların iqtisadi vəziyyətə təsirini ifadə etdirirlər.

– dövlətin maddi resurslarının, o cümlədən də qızıl – valyuta və maliyyə resurslarının həcmi, büdcə – maliyyə və kredit sisteminin halı.

Milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin kəmiyyət göstəriciləri vaxt etibarilə dünya hərbi və siyasi vəziyyətdən, bu və ya başqa təhlükənin meydana gəlməsi ehtimalı dərəcəsindən, elmi-texniki nailiyyətlərdən, əhalinin, cəmiyyətin və dövlətin yeni tələblərindən asılı şəkildə dəyişir. Bu astana kəmiyyətlərinin iqtisadiyyatın inkişafının faktiki və ya da proqnozlaşdırılan səviyyə və xüsusiyyətindən mənfi istiqamətə uzaqlaşması iqtisadi təhlükəsizliyin zəifləməsindən xəbər verir və halın aradan qaldırılması üçün xüsusi, o cümlədən dövlət tədbirlərinin yerinə yeirilməsini şərtləndirir. Ölkənin iqtisadi sahədə formalaşmış milli maraq və mənafeələrinin və iqtisadi təhlükəsizlik sistemi üzrə kəmiyyət göstəricilərinin əsasında iqtisadi siyasətin prioritetləri müəyyənləşdirilir, o cümlədən də vacib olan hallarda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının ayrı-ayrı müxtəlif istiqamətləri üzrə müstəqil proqramlar işlənib hazırlanır.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizmi – iqtisadi təhdidlərin aradan götürülməsi üzrə təşkilati-iqtisadi və hüquqi tədbirlər sistemidir. O özündə sadalanan komponentləri daxil edir:

- iqtisadi təhlükəsizliyin daxili və xarici təhdidlərinin aşkar edilməsi və proqnozlaşdırılması üçün iqtisadiyyatın və cəmiyyətin obyektiv və hərtərəfli monitorinqi;
- sosial iqtisadi indikatorların astana ehtimal olunan hədd kəmiyyətlərinin işlənməsi. Astana kəmiyyətlərinə əməl edilməməsi qeyri – stabilliyə və sosial münaqişələrə səbəb olur;
- iqtisadi təhlükəsizliyin daxili və xarici təhdidlərinin aşkar edilməsi, xəbərdarlıq olunması üzrə dövlətin işi.

Cəmiyyətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması mexanizminin ən zəruri komponenti Azərbaycan iqtisadiyyatının xüsusilə müasir sosial – siyasi vəziyyətdə təhlükəsizliyin daxili və xarici təhdidlərinin aşkar edilməsi və xəbərdarlıq olunması üzrə dövlətin işi sayılır. Bu işin əsas istiqamətləri sadalananlardır:

- iqtisadi inkişafın faktiki və ya proqnozaşdırılan göstəricilərinin iqtisadi təhlükəsizliyin astana kəmiyyətindən uzaqlaşması hallarının aşkar edilməsi və ölkənin təhlükə zonasından çıxarılması üzrə kompleks dövlət tədbirlərinin işlənilib hazırlanması;
- Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərinin aradan götürülməsi və buraxılması üçün tədbirlər sahəsinin reallaşması üzrə işlərin təşkili.;
- maliyyə və iqtisadiyyat məsələləri üzrə qəbul olunan qərarların ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik mövqeyində ekspertizası. Ekspertiza indikatorlarının yerinə yetirilməsi qaydalarını respublika prezidenti müəyyən edir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərinin aradan götürülməsi üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsi sadalanların hamısının icrası üzərində nəzarət sisteminin təşkilini zərurətə çevirir.

Qeyd etmək vacibdir ki, dövlətin bütün iqtisadiyyat subyektlərinin işini, birinci olaraq, makroiqtisadi göstəricilərə təsir etmək istiqaməti ilə tənzimlənməsi, struktur dəyişikliklərin və pul-maliyyə axınlarının məqsədomüvafiq tənzimlənməsi vacib olandır.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə nəzəri və təcrübü məsələlərin gələcəkdə işlənilib hazırlanması Azərbaycanın milli təhlükəsizlik konsepsiyasına əsaslanmalıdır.

II FƏSİL MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ

2.1. Azərbaycanla iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin müasir vəziyyəti

Müasir şəraitdə milli iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaq və qiymətləndirmək üçün birinci olaraq Azərbaycanın öz milli suverenliyini bərpa etdiyi vaxtdan indiyə qədər olan dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması səviyyəsi öyrənilməli, bu səviyyəyə təsir edən amillər müəyyənləşdirilərək dəyərləndirilməli, konkret şəraitlərdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf indikatorlarının beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş uyğun astana kəmiyyətləri ilə müqayisəsi edilməlidir. Bu zaman iqtisadi təhlükəsizlik indikatorlarının aşağıdakı kimi qruplaşdırılması tövsiyə olunur [42, s.316]:

- ölkə iqtisadiyyatının stabil artım qabiliyyətini səciyyələndirən göstəricilər;
- bütün maliyyələşmə mənbələri sayəsində əsas kapitala investisiyaların həcmi səciyyələndirən indikatorlar;
- maliyyə – bank sisteminin təhlükəsizlik göstəriciləri;
- sosial sahənin təhlükəsizliyini səciyyələndirən göstəricilər;
- ölkənin xarici ticarət quruluşunun effektivləşdirilməsini qeyd edən göstəricilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, son illər Respublikada iqtisadi sahədə pozitiv tendensiyalar xeyli da güclənmiş və iqtisadi artım tempi ən yüksək həddə çatmışdır. Nəticədə makroiqtisadi sabillik xeyli da möhkəmlənmiş, yüksək sosial-iqtisadi inkişafa çatmışdır. Respublikada iqtisadi struktur islahatlarının yerinə yetirilməsi, özəlləşdirmə və aqrar – torpaq islahatlarının uğurla yerinə yetirilməsi, iqtisadiyyatın balanslı inkişafı üçün qeyri – neft sahəsinin inkişafı nəticə etibarilə ölkənin müstəqil iqtisadi dayaqlarının xeyli da möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Davamlılıq iqtisadi artımın təmin olunmasında həlledici rol aparan vacib daxili faktor kimi ölkədə sahibkarlıq işi xeyli da canlanmış və

dövlətin sahibkarlıq işinə hərtərəfli dəstəyi bir qədər güclənmişdir. Bütün bu sadalananların nəticəsində bazar münasibətlərinin əsas daşıyıcısı olan özəl sahəsin ÜDM-də xüsusi çəkisi əhəmiyyətli səviyyədə artaraq 81,0 % təşkil etmiş, qeyri-neft sahəsinin ehtiyat potensialının effektiv reallaşması üçün münbit orqanusion al zəmin yaranmış, bu sahədə investisiya mühiti bir qədər yaxşılaşmışdır.

Respublikada işgüzar fəallığın, o cümlədən də məhsul istehsalı həcmının genişlənməsində daxili tələbin yüsəldilməsi da vacib rol oynamışdır. Eyni zamanda qeyd etmək zəruridir ki, bütün elementlər üzrə daxili tələbin artımı da öz növbəsində iqtisadiyyatın bütün sahələrində iqtisadi fəallığın canlanmasına şərait yaratmışdır.

Milli iqtisadiyyatın yüksək artım tempinin saxlanmasında daxili faktorlardan əlavə, keçən illərə müqayisədə dünya iqtisadiyyatının canlanması, ölkə iqtisadiyyatının stabil inkişafı üçün xarici iqtisadi şərtlərin xüsusilə də neftin dünya qiymətlərinin əlverişli olması vacib əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Cədvəl 2.1.
Ümumi daxili məhsul - manat, dollar və avro ilə

	Cəmi			Adambaşına			1\$=	1avro=
	milyon manatla	milyon dollarla	milyon avro ilə	manatla	dollarla	avro ilə	manat	manat
1995	2,13	2,42	-	0,28	0,31	-	0,88	-
1996	2,73	3,18	-	0,36	0,42	-	0,86	-
1997	3,16	3,96	-	0,41	0,51	-	0,80	-
1998	3,44	4,45	-	0,44	0,57	-	0,77	-
1999	3,78	4,58	4,30	0,48	0,58	0,55	0,82	0,88
2000	4,72	5,27	5,69	0,59	0,66	0,72	0,89	0,83
2001	5,32	5,71	6,37	0,66	0,71	0,79	0,93	0,83
2002	6,06	6,24	6,60	0,75	0,77	0,81	0,97	0,92
2003	7,15	7,28	6,43	0,87	0,89	0,79	0,98	1,11
2004	8,53	8,68	6,98	1,03	1,05	0,84	0,98	1,22
2005	12,52	13,24	10,60	1,49	1,58	1,27	0,95	1,18
2006	18,75	20,98	16,71	2,21	2,47	1,97	0,89	1,12
2007	28,36	33,05	24,13	3,30	3,84	2,80	0,86	1,18
2008	40,14	48,85	33,17	4,60	5,60	3,81	0,82	1,21
2009	35,60	44,30	31,74	4,03	5,02	3,60	0,80	1,12
2010	42,47	52,91	39,95	4,75	5,92	4,47	0,80	1,06
2011	52,08	65,95	47,38	5,75	7,29	5,23	0,79	1,10

2012	54,74	69,68	54,18	5,97	7,59	5,90	0,79	1,01
2013	58,18	74,16	55,83	6,26	7,98	6,00	0,78	1,04
2014	59,01	75,23	56,58	6,27	7,99	6,01	0,78	1,04
2015	54,38	53,00	47,79	5,71	5,56	5,01	1,03	1,14
2016	60,39	37,84	34,20	6,27	3,93	3,55	1,60	1,77

Azərbaycanda aparılan məqsədəmüvafiq və balanslaşdırılmış makroiqtisadiyyat, yəni məcmu tələblə məcmu təklifin balanslaşması və stimullaşdırılması siyasəti nəticəsində ÜDM-in həcmi AZN-lə 2016/1995-ci illərdə müqayisədə 28,30 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 12,80 dəfə, 2016/2005-ci illərdə isə 4,82 dəfə, 2016/2010-ci illərdə 1,42 dəfə, 2016/2015-ci illərdə isə 1,11 dəfə, artmışdır. ÜDM-in həcmi \$la 2016/1995-ci illərdə 15,67 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 7,18 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 2,86 dəfə, 2016/2010-ci illərdə 28%, 2016/2015-ci illərdə isə 29% azalmışdır. ÜDM-in həcmi avro ilə 2016/2000-ci illərdə 6,01 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 3,23 dəfə, 2016/2010-ci illərdə 14%, 2016/2015-ci illərdə 28% azalmışdır. Adambaşına ÜDM-in həcmi AZNla 2016/1995-ci illərdə 22,21 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 10,56 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 4,19 dəfə, 2016/2010-ci illərdə 1,32 dəfə, 2016/2015-ci illərdə 1,10 dəfə, artmışdır. Adambaşına ÜDM-in həcmi \$la 2016/1995-ci illərdə 12,65 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 5,92 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 2,49 dəfə, 2016/2010-ci illərdə 34 %, 2016/2015-ci illərdə 29 % azalmışdır. Adambaşına ÜDM-in həcmi avro ilə 2016/2000-ci illərdə 4,96 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 2,80 dəfə, 2016/2010-ci illərdə 21 %, 2016/2015-ci illərdə 29% azalmışdır. Onu da söyləmək ki, 2016-cı ildə istehsal edilmiş ÜDM-in həcmi 60,3 mlrd. AZN təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki ilə müqayisədə müqayisəli qiymətlərlə 6,01 mlrd. AZN çoxdur. Adambaşına düşən ÜDM – in həcmi isə 2016-cı ildə 3926,5 ABŞ \$ı təşkil olunmaqla 2014-ci illə müqayisədə 4064,3 ABŞ \$ı, 2015-ci ilə görə isə 1635 ABŞ \$ı azalmışdır. (Cədvəl 2.1.)

Aparılan hesablamalara əsasən, 1995-2016-cı illərdə ölkə iqtisadiyyatının stabil artım qabiliyyəti üzrə faktiki göstəricilərin iqtisadi təhlükəsizliyin uyğun astana kəmiyyətləri ilə fərqləri ony göstərir ki, Azərbaycan üzrə ÜDM-in həcmi orta dünya

dərəcəsinin 2005-ci ildə 40,2%-nə, əhalinin hər nəfərinə görə astana kəmiyyətinin isə 47,9%-nə bərabər idisə, 2010-cu ildə respublika üzrə bu göstəricilər beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş müvafiq astana kəmiyyətlərini 57,3% və 73,6% ötmüşdür.

Cədvəl 2.2.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə ümumi daxili məhsul, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

	cəmi	sənaye	kənd təsər- rüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	nəqliyyat və rabitə	xalis vergilər	digər sahələr
2000	4,72	1,70	0,76	0,31	0,57	0,29	1,09
2001	5,32	2,00	0,79	0,31	0,54	0,42	1,26
2002	6,06	2,27	0,85	0,53	0,60	0,49	1,34
2003	7,15	2,67	0,89	0,80	0,71	0,55	1,53
2004	8,53	3,27	0,94	1,06	0,81	0,62	1,83
2005	12,52	6,20	1,14	1,13	0,92	0,95	2,19
2006	18,75	10,77	1,33	1,45	1,24	1,02	2,94
2007	28,36	16,93	1,90	1,83	2,07	1,87	3,76
2008	40,14	23,57	2,25	2,80	2,68	2,69	6,15
2009	35,60	17,51	2,18	2,55	3,07	2,81	7,48
2010	42,47	21,94	2,34	3,44	3,16	2,88	8,70
2011	52,08	28,01	2,64	4,14	3,49	3,06	10,74
2012	54,74	27,04	2,81	5,51	3,64	3,39	12,35
2013	58,18	26,44	3,12	6,75	3,58	3,88	14,41
2014	59,01	24,17	3,14	7,45	3,73	4,41	16,11
2015	54,35	18,44	3,39	6,60	4,02	4,51	17,41

Sənayedə ÜDM-in həcmi 2015/2000-ci illərdə 10,85 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 10,85 dəfə artmış, 2015/2010-ci illərdə 16% azalmışdır. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda ÜDM-in həcmi 2015/2000-ci illərdə 4,46 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,98 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,44 artmışdır. Tikintidə ÜDM-in həcmi 2015/2000-ci illərdə 21,43 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 5,86 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,92 artmışdır. Nəqliyyat və rabitədə ÜDM-in həcmi 2015/2000-ci illərdə 7,08 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 4,38 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,27 artmışdır. Xalis vergilərdə ÜDM-in həcmi 2015/2000-ci illərdə 15,47 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 4,76 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,57 artmışdır. Digər sahələrdə ÜDM-in həcmi 2015/2000-ci illərdə 15,91 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 7,94 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 2,00 artmışdır. Aparılan

hesablamalara əsasən, 2000-2015-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının stabil artım qabiliyyəti üzrə faktiki göstəricilərin iqtisadi təhlükəsizliyin uyğun astana kəmiyyətləri ilə fərqləri ony göstərir ki, Azərbaycan üzrə ÜDM-in həcmi orta dünya dərəcəsinin 2005-ci ildə 40,2%-nə, əhalinin hər nəfərinə görə astana kəmiyyətinin isə 47,9%-nə bərabər idisə, 2010-cu ildə respublika üzrə bu göstəricilər beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş müvafiq astana kəmiyyətlərini 57,3% və 73,6% ötmüşdür.

Cədvəl 2.3

Pərakəndə ticarət dövriyyəsində ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi

	Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manatla	Əmtəə dövriyyəsinin həcmində ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi, faizlə	Əmtəə dövriyyəsinin həcmində qeyri-ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi, faizlə
1995	1,05	76,3	23,7
1996	1,45	71,7	28,3
1997	1,69	72,3	27,7
1998	1,83	71,8	28,2
1999	1,87	71,9	28,1
2000	2,10	71,5	28,5
2001	2,36	70,7	29,3
2002	2,66	70	30
2003	3,03	69,2	30,8
2004	3,68	68,3	31,7
2005	4,55	67,5	32,5
2006	5,65	66,4	33,6
2007	7,42	65,7	34,3
2008	10,59	65	35
2009	11,49	65,1	34,9
2010	13,26	64,7	35,3
2011	15,88	61	39
2012	17,56	57	43
2013	19,66	53,4	46,6
2014	22,00	50,1	49,9
2015	25,72	50	50

2.3.cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, son illər ölkədə istehlak yönümlü tələbinin yüsəldilməsi istehlak yönümlü bazarının xeyli da canlanmasını şərtləndirmişdir. Belə ki, 2015/1995-ci illərdə pərakəndə məhsul dövriyyəsinin həcmi 24,55 dəfə, 2015/2000-ci illərdə 12,23 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 5,65 dəfə artmışdır. 2015/2010-ci

illərdə 1,93 3,0 dəfə, Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi üzrə bu göstəricilər uyğun olaraq 28,3 dəfə, 9,9 dəfə və 4,9 dəfə təşkil etmişdir. Ancaq buna baxmayaraq bununla belə pərakəndə məhsul dövriyyəsi həcmnin üdm-də xüsusi çəkisi 2015/2010-cu illərdə azalsa da, istərsə də əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmnin üdm-də payı təhlil edilən dövrdə nisbi də olsa, artmağa doğru tendensiya ilə olmuşdur.

Təhlil edilən dövrdə ÜDM-in artımı məhsul istehsalının demək olar ki, bütün sahələr üzrə genişlənməsi sayəsində təmin edilmişdir ki, bu da iqtisadiyyatın sahəvi diversifikasiyası prosesinin xeyli da sürətləndirmişdir.

Cədvəl 2.4.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya, milyon manat

	sənaye		kənd təsər- rəfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	informasiya və rabitə	digər sahələr
2000	0,97	0,67	0,01	0,00	0,04	0,05	0,20
2001	1,17	0,83	0,01	0,01	0,06	0,07	0,19
2002	2,11	1,63	0,02	0,04	0,09	0,05	0,28
2003	3,79	3,01	0,04	0,01	0,34	0,06	0,33
2004	4,92	3,92	0,04	0,02	0,33	0,10	0,52
2005	5,77	4,18	0,04	0,05	0,52	0,16	0,83
2006	6,23	4,30	0,06	0,01	0,63	0,21	1,03
2007	7,47	4,59	0,24	0,00	0,75	0,18	1,71
2008	9,94	4,25	0,34	0,07	1,99	0,17	3,12
2009	7,72	3,22	0,27	0,03	1,72	0,14	2,35
2010	9,91	4,28	0,43	0,11	2,45	0,21	2,42
2011	12,80	5,37	0,44	0,23	2,52	0,31	3,94
2012	15,41	6,04	0,65	0,50	2,62	0,33	5,27
2013	17,85	7,50	0,57	0,71	3,57	0,20	5,30
2014	17,62	7,64	0,36	2,22	2,44	0,16	4,80
2015	15,96	8,50	0,36	2,12	2,20	0,34	2,44

AR DSK-nın məlumatlarına əsasən, 2015/1995-ci illərdə əsas kapitala investisiyanın orta illik həcmi 3,5 milyd. AZN olmuşsa, 1995-ci ildə 228,0 milyon AZN, 2000-ci ildə 967,8 milyon AZN, 2005-ci ildə 5,8 milyard AZN, 2010-cu ildə isə 9,7 mlrd. AZN olmuşdur. 2010-cu ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya 2000-ci ilə müqayisədə 10,0 dəfə, 2005-ci ilə müqayisədə 68,4%, 2009-cu ilə müqayisədə 25,8%-ə

yaxın çox olmuşdur.

Bu illər ərzində iqtisadiyyatda sahələr üzrə əsas kapitala investisiya haqda onu söyləmək olar ki, əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın cəmi həcmi 2015/2000-ci illərdə 16,49 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,77 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,61 dəfə artmışdır. Sənayedə əsas kapitala investisiyanın həcmi 2015/2000-ci illərdə 12,68 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,04 dəfə, 2015/2010-ci ilə illərdə 1,99 dəfə artmışdır. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas kapitala investisiyanın həcmi 2015/2000-ci illərdə 54,68 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 8,73 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 18% azalmışdır.

Cəvəl 2.5.

Neft və qeyri-neft sektorları üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar

	Cəmi	o cümlədən:					
		neft sektoru			qeyri-neft sektoru		
	min manat	min manat	əvvəlki ilə nisbətən, %-də	xüsusi çəkisi, faizlə	min manat	əvvəlki ilə nisbətən, %-lə	xüsusi çəkisi, faizlə
2001	1,17	0,69	136,8	58,7	0,48	103,9	41,3
2002	2,11	1,45	210.	68,8	0,66	136,0	31,2
2003	3,79	2,77	191,3	73,2	1,02	154,2	26,8
2004	4,92	3,71	133,8	75,3	1,21	119,6	24,7
2005	5,77	3,76	101,3	65,2	2,01	165,8	34,8
2006	6,23	3,41	90,7	54,7	2,83	140,3	45,3
2007	7,47	3,53	103,6	47,2	3,94	139,5	52,8
2008	9,94	2,92	82,0	29,4	7,02	176,4	70,6
2009	7,72	2,06	74,0	26,6	5,67	84,8	73,4
2010	9,91	2,96	135,9	29,9	6,95	115,9	70,1
2011	12,80	3,07	102,2	24,0	9,73	138,0	76,0
2012	15,41	3,85	123,6	25,0	11,55	116,9	75,0
2013	17,85	5,09	131,3	28,5	12,76	109,7	71,5
2014	17,62	5,96	116,5	33,8	11,66	91,0	66,2
2015	15,96	7,14	117,5	44,7	8,82	74,2	55,3

Tikintidə əsas kapitala investisiyanın həcmi 2015/2000-ci illərdə 624,56 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 46,06 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 18,66 dəfə artmışdır. Nəqliyyat və anbar təsərrüfatında əsas kapitala investisiyanın həcmi 2015/2000-ci illərdə 49,88 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 4,25 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 10 % azalmışdır. İnformasiya və

rabitədə əsas kapitala investisiyanın həcmi 2015/2000-ci illərdə 7,40 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,12 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,58 dəfə artmışdır. Digər sahələrdə əsas kapitala investisiyanın həcmi 2015/2000-ci illərdə 12,31 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,94 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,01 dəfə artmışdır.

Əsas kapitala investisiyaların ÜDM-də xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 10,7%, 2000-ci ildə 20,5%, 2002-ci ildə 35,6%, 2005-ci ildə 46,1%, 2010-cu ildə isə 23,4% təşkil etmişdir. Bu indikatora əsasən Azərbaycan iqtisadi təhlükəsizliyin uyğun astana kəmiyyətindən (25%) 1,6 % bəndi aşağıdır. Neft sektorunda əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar cəmi 2015/2001-ci illərdə 10,40 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 1,90 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 2,41 dəfə artmışdır. Xüsusi çəkisi 2015/2001-ci illərdə 24 %, 2015/2005-ci illərdə 31% azalmış, 2015/2010-ci illə müqayisədə 1,49 dəfə artmışdır. Qeyri-neft sektorunda əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar cəmi 2015/2001-ci illərdə 18,21 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 4,38 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,27 dəfə artmışdır. Xüsusi çəkisi 2015/2001-ci illərdə 1,34 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 1,59 dəfə artmış, 2015/2010-ci illərdə 21% azalmışdır.

Araşdırılan dövrdə iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas fondlar, (ilin sonuna balans dəyəri ilə) haqda onu söyləmək olar ki, əsas fondların cəmi həcmi 2015/2000-ci illərdə 6,63 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 3,54 dəfə, 2015/2010-ci illə müqayisədə isə 1,80 dəfə artmışdır. Sənayedə əsas fondların həcmi 2015/2000-ci illərdə 12,65 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 3,78 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,97 dəfə artmışdır. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda əsas fondların həcmi 2015/2000-ci illərdə 2,62 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,30 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,35 artmışdır. Tikintidə əsas fondların həcmi 2015/2000-ci illərdə 4,71 dəfə, 2005-ci illərdə 3,91 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,63 dəfə artmışdır. Nəqliyyat və rabitədə əsas fondların həcmi 2015/2000-ci illərdə 5,15 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 3,49 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,73 dəfə artmışdır. Digər sahələrdə əsas fondların həcmi 2015/2000-ci illərdə 3,72 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 3,41 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,61 dəfə artmışdır.

Cəvəl 2.6.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas fondlar, ilin sonuna balans dəyəri ilə, milyon manat

	Cəmi	sənaye	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	nəqliyyat və rabitə	digər sahələr
2000	18,14	5,74	2,63	0,90	2,48	6,38
2001	20,96	8,17	2,69	0,93	2,64	6,52
2002	22,31	9,43	2,73	0,94	2,74	6,48
2003	25,41	11,96	2,76	0,98	2,90	6,81
2004	29,05	15,17	2,82	1,01	3,39	6,66
2005	33,94	19,24	3,00	1,09	3,66	6,95
2006	40,64	22,58	3,47	1,20	5,32	8,07
2007	50,18	28,91	4,15	1,39	6,28	9,45
2008	54,74	30,70	4,52	1,73	5,82	11,96
2009	61,44	35,09	4,87	2,22	6,65	12,60
2010	66,66	36,83	5,10	2,61	7,40	14,73
2011	74,19	41,59	5,27	2,91	8,44	15,97
2012	84,26	47,14	5,61	3,31	10,25	17,95
2013	95,45	54,73	5,85	3,84	11,35	19,68
2014	110,68	66,26	6,11	4,22	11,78	22,31
2015	120,31	72,66	6,90	4,25	12,77	23,73

Statistik məlumatların təhlili ony göstərir ki, 1997-ci ildən başlayaraq sənaye məhsullarının artım tempi təmin edilməsinə baxmayaraq, onun ÜDM-də payı 2002-ci ilə kimi xeyli azalmışdır. Yalnız 2003-cü ildən etibarən bu vəziyyət dəyişilmiş, sənaye məhsulunun həcmi artsa da, onun üdm-də xüsusi çəkisi azalmışdır. Belə ki, 2010/1995-ci illərdə sənaye məhsulunun həcmi 11,4 dəfə, 2010/2000-ci illərdə 5,5 dəfə, 2010/2005-ci illərdə 3,0 dəfə yüksəldilməsinə baxmayaraq ümumi sənaye məhsulunun ÜDM-də xüsusi çəkisi uyğun olaraq 1995-ci ildə 83,9%-dən, 2000-ci ildə 77,1%-ə enmiş, 2006-cı ildə isə yenidən xeyli qalxaraq 86,0%-ə bərabər olmuşdur. 2007 və 2008-ci illərdə isə bu göstərici aşağı düşməklə, müvafiq olaraq 59,5% və 57,4% təşkil etmiş, 2010-cu ildə isə bir qədər də azalaraq 52,6%-ə bərabər olmuşdur. Bununla bərabər ümumi sənaye məhsulunda hasilat sənayesi, xüsusilə də yanacaq – energetika sənayesi önəmli yer tutmaqda davam edir. Belə ki, indiki dövrdə ümumi sənaye məhsulunun 60 %dən çoxu yanacaq–energetika sahəsində istehsal edilir. Nəticədə emal sənayesi ümumi sənaye

məhsulunun həcmində ancaq 16,7%-lə təmsil edilir ki, bu da iqtisadi təhlükəsizliyin uyğun astana kəmiyyətinin səviyyəsindən (70%) bir qədər aşağıdadır. Eyni zamanda maşınqayırma və metal emalı sənayesinin ümumi sənaye məhsulunda payı 2010-cu ildə 2000-ci illə və 2005-ci illə müqayisədə müvafiq olaraq 1,0% və 2,2% bəndi səviyyəsində azalmış və bu indikatora əsasən Azərbaycan iqtisadi təhlükəsizliyin uyğun astana kəmiyyətindən 9,2 dəfə geri qalır.

Bütün sənaye məhsulunun həcmi, faktiki qiymətlərlə 2015/2000-ci illərdə 7,25 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,83 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 6% azalmışdır. Dövlət sektorunda 2015/2000-ci illərdə 3,31 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,28 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,12 dəfə artmışdır. Qeyri-dövlət sektorunda 2015/2000-ci illərdə 11,44 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 3,06 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 10% azalmışdır. Mədənçıxarma sənayesində 2015/2000-ci illərdə 10,06 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,88 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 22 % azalmışdır. Emal sənayesində 2015/2000-ci illərdə 5,08 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,56 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,37 dəfə artmışdır. Maşın və avadanlıqların istehsalı sənayesində 2015/2000-ci illərdə 6,21 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 6,06 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,31 dəfə artmışdır. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatında 2015/2000-ci illərdə 4,58 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 3,93 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,54 dəfə artmışdır. Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalında 2015/2000-ci illərdə 4,66 dəfə, 2015/2005-ci illərdə 2,91 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,55 dəfə artmışdır.

Cədvəl 2.7.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə milyon manat			
İllər	Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları
	Bütün təsərrüfat kateqoriyaları		
1990	0,00	0,00	0,00
1991	0,00	0,00	0,00
1992	0,00	0,00	0,00
1993	0,01	0,01	0,01
1994	0,14	0,09	0,05
1995	0,73	0,42	0,31
1996	0,93	0,53	0,40

1997	0,85	0,49	0,37
1998	0,92	0,54	0,38
1999	0,99	0,54	0,45
2000	1,11	0,62	0,49
2001	1,24	0,72	0,52
2002	1,34	0,77	0,57
2003	1,45	0,81	0,64
2004	1,57	0,87	0,70
2005	1,84	0,99	0,86
2006	2,12	1,12	0,99
2007	2,92	1,73	1,19
2008	3,51	2,08	1,42
2009	3,81	2,11	1,70
2010	3,88	2,00	1,88
2011	4,53	2,34	2,19
2012	4,84	2,46	2,39
2013	5,24	2,63	2,62
2014	5,23	2,45	2,78
2015	5,64	2,76	2,87
2016	5,63	2,58	3,06

AR DSK-nın məlumatlarına əsasən, kənd iqtisadiyyatı məhsullarının həcmi 2016/1995-ci illərdə 7,75 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 5,06 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 3,05 dəfə, 2016/2010-ci illərdə 1,45 dəfə yüksəldilməsinə, 2016/2015-ci illərdə dəyişməz qalmasına baxmayaraq, bu məhsulların ÜDM-də payı get-gedə azalmaqda davam edir. Belə ki, əgər bu indikator 2016/1995-ci illərdə 33,4%, 2016/2000-ci illərdə 22,5% təşkil edirdisə, 2016/2005-ci illərdə bu göstərici azalaraq 13,8%-ə, 2016/2010-cu illərdə 5,4%-ə, 2015-ci illərdə 6,1 %-ə düşmüşdür. Bitkiçilik kənd iqtisadiyyatı məhsullarının həcmi 2016/1995-ci illərdə 6,16 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 4,17 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 2,61 dəfə, 2016/2010-ci illərdə 1,29 dəfə artmış, 2016/2015-ci illərdə 7% azalmışdır. heyvandarlıq kənd iqtisadiyyatı məhsullarının həcmi 2016/1995-ci illərdə 9,90 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 6,18 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 3,57 dəfə, 2016/2010-ci illərdə 1,63 dəfə, 2016/2015-ci illərdə 1,06 artmışdır. Onu da söyləyək ki, ÜDM-də sənayenin payının azalması və kənd iqtisadiyyatının xüsusi çəkisinin azalması ilə eyni vaxtda, tikinti, xidmət, nəqliyyat və rabitənin üdm-də payları artmağa doğru tendensiya etmişdir.

Lakin son illər tikinti sahəsində baş verən böhran onun üdm-in quruluşunda xüsusi çəkisinin 2005-ci ildə 9,4%-dən 2010-cu ildə 7,5%-ə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bütün bulardan da savayı, üdm-in artımında əhəmiyyətli iştirak xüsusi çəkisi olan nəqliyyat sahəsində təhlil edilən dövrdə orta artım tempi 10-15 % civarında olmuşdur. Nəqliyyat sahəsində baş verən artımda 1996-cı ildən başlayaraq ölkədən keçən tranzit yük daşımalarının get-gedə intensivləşməsinin əhəmiyyəti yüksəlməkdədir.

Regionlar üzrə sənaye məhsulunun həcmnin dinamikası haqda onu söyləmək olar ki, Bakı şəhəri (qəsəbələrə) üzrə 2015/2005-ci ilə müqayisədə 2,90 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 11 % azalmışdır. Abşeron iqtisadi rayonu üzrə 2015/2005-ci illərdə 2,69 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 2,03 dəfə artmışdır. Sumqayıt şəhəri üzrə 2015/2005-ci illərdə 2,43 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 2,35 dəfə artmışdır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə 2015/2005-ci illərdə 2,44 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,53 dəfə artmışdır.

Gəncə şəhəri üzrə sənaye məhsulunun həcmi 2015/2005-ci illərdə 1,86 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 2,14 dəfə artmışdır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə 2015/ 2005-ci illərdə 5,19 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,81 dəfə artmışdır. Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə 2015/2005-ci illərdə 4,11 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,51 dəfə artmışdır. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə 2015/2005-ci ilə müqayisədə 2,06 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,21 dəfə artmışdır. Aran iqtisadi rayonu üzrə 2015/2005-ci illərdə 2,36 dəfə, 2010-ci illərdə 1,40 dəfə artmışdır. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə 2015/2005-ci illərdə 6,48 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 2,36 dəfə artmışdır. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə 2015/2005-ci illərdə 2,87 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 1,67 dəfə artmışdır. Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə 2015/2005-ci ilə müqayisədə 22,25 dəfə, 2015/2010-ci illərdə 2,88 dəfə artmışdır.

Cədvəl 2.8.

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Bütün sənaye	3,64	3,77	4,02	4,98	5,96	9,31	15,54	22,50	29,77	22,56	27,98	35,03	34,57	33,90	32,11	26,37
dövlət sektoru	1,88	1,84	1,81	2,15	2,49	2,74	4,04	4,87	5,71	5,04	5,57	6,82	6,87	6,40	6,75	6,23
qeyri-dövlət sektoru	1,76	1,93	2,21	2,83	3,47	6,57	11,50	17,62	24,07	17,53	22,40	28,21	27,69	27,50	25,36	20,14
Mədənçıxarma sənayesi	1,63	1,84	2,00	2,35	2,96	5,67	10,57	16,41	22,63	16,46	20,86	26,89	25,61	24,66	21,98	16,36
Emal sənayesi	1,55	1,54	1,66	2,22	2,54	3,07	4,31	4,92	5,70	4,84	5,74	6,39	7,03	7,24	8,07	7,88
Maşın və avadanlıqların istehsalı	0,03	0,03	0,04	0,04	0,04	0,03	0,06	0,08	0,09	0,09	0,15	0,16	0,15	0,26	0,28	0,20
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	0,41	0,34	0,31	0,38	0,41	0,48	0,57	1,02	1,28	1,15	1,23	1,56	1,72	1,77	1,82	1,89
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0,05	0,04	0,04	0,04	0,05	0,08	0,10	0,14	0,16	0,12	0,15	0,18	0,20	0,23	0,23	0,24

Cədvəl 2.9.

Regionlar üzrə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, faktiki qiymətlərlə, min manat

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Bakı şəhəri (qəsəbələrə)*	7,73	13,59	20,33	27,37	20,40	25,25	31,78	30,88	30,23	28,18	22,41
Abşeron iqtisadi rayonu*	0,22	0,30	0,34	0,42	0,25	0,30	0,48	0,51	0,50	0,54	0,60
Sumqayıt şəhəri*	0,20	0,25	0,27	0,33	0,16	0,21	0,37	0,40	0,39	0,42	0,49
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu*	0,17	0,23	0,19	0,22	0,15	0,27	0,26	0,33	0,30	0,33	0,41
Gəncə şəhəri	128,90	184,22	114,99	134,03	66,40	112,32	120,56	191,35	182,13	199,33	239,95
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	21,01	40,60	41,57	55,52	48,12	60,17	75,69	75,74	74,84	87,25	109,03
Lənkəran iqtisadi rayonu	18,17	23,51	34,76	40,98	42,62	49,51	65,92	65,84	65,17	71,00	74,71
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	37,71	39,37	64,87	80,09	60,74	64,01	89,28	77,14	81,72	77,68	77,69
Aran iqtisadi rayonu*	0,37	0,54	0,66	0,77	0,58	0,63	0,79	0,82	0,86	0,96	0,88
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	3,73	3,59	8,80	9,09	9,61	10,25	11,64	14,53	18,11	23,91	24,17
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	5,97	12,14	14,12	11,95	10,84	10,27	9,73	13,23	15,04	18,67	17,14
Naxçıvan iqtisadi rayonu*	0,04	0,07	0,12	0,16	0,21	0,32	0,68	0,80	0,86	0,89	0,92

*)milyon manat

2.2. Maliyyə sistemində iqtisadi təhlükəsizliyinin formalaşması məsələləri

Iqtisadiyyatın davamlı inkişafı və diversifikasiyası, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması və ümumilikdə yoxsulluq dərəcəsinin aşağı salınmasında büdcə-vergi və pul-kredit sistemləri müstəsna rola malikdir. Məhz buna əsasən də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşmasında maliyyə-bank sahəsində təhlükəsizlik tədbirlərinin işlənilib hazırlanması vacib əhəmiyyətə malik olur. Bunun üçün isə ölkənin valyuta-pul, vergi-büdcə və kredit sistemində mövcud olan daxili və xarici təhdidlərin qruplaşdırmaqla müfəssəl təsnifləşdirilməsi və dərindən təhlili tələb edilir.

Zənnimizcə, maliyyə-bank sahəsində mövcud olan iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərini konkret olaraq sadalanan kimi qruplaşdırmaq olar:

1.büdcə-vergi sistemindəki təhdidlər:

- büdcə kəsirinin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş normanı aşması;
- vergilərdən yayınma və gəlirlərin gizlədilməsi;
- büdcə və vergi yüklərinin iqtisadi təhlükəsizliyin müvafiq astana kəmiyyətlərindən xeyli kənarlaşması;
- iqtisadi əlaqələr zamanı müəssisələr arasında barter və nəğdsiz əməliyyatların genişlənməsi;
- müəssisələrin gəlirlilik və rentabellik səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- büdcə nəzarətinin zəifləməsi.

2.valyuta-pul sistemindəki təhdidlər:

- milli valyutanın aşağı salınması məzənnəsi;
- Ödəməmələrin yüsəldilməsi;
- Nəqliyyatda qiymətlərin zəif tənzimlənməsi;
- Ödəmə vasitələrinin quruluşunun pisləşməsi;
- Tədavüldə olan pul kütləsinin qarşısının alınması;

- Qiymətin tarazlığının pozulması;
- Qeydiyyatdan keçməyən dövriyyənin xüsusi çəkisinin yüsəldilməsi.

3. Bank-kredit sahəsindəki təhdidlər:

- Maliyyə alətlərinin qeyri-stabilliyi;
- Bankların müflisləşməsi;
- Nizamnamə kapitallarının fiktiv xarakteri;
- Alver əməliyyatlarının üstünlük təşkil etməsi;
- Riskli kredit siyasəti;
- Banklar üzərində yoxlama və nəzarətin zəifliyi;
- Bank aktivlərinin aşağı likvidliyi;
- Bir çox bank strukturlarının fəaliyyətinin aşağı effektivliyi;
- İqtisadiyyatın real sahəsinin rəqabətqabiliyyətli müəssisələrinin aşağı səviyyəsi;
- Azərbaycan banklarının dünya standartlara müvafiq gəlməməsi.

4. Fond bazarının işi ilə əlaqəli təhdidlər:

– Dövlət qısamüddətli istiqrazlar bazarının borcun yüksək qiyməti ilə əlaqəli problemləri;

- Fond bazarının struktur böhranı;
- Xarici investorlardan asılılığın yüksək səviyyəsi;
- İqtisadiyyatın real sahəsinin müəssisələrinə vacib olan olan investisiya ehtiyatlarının cəlb olunmasının yüksək səviyyəsi;

- Maliyyə şirkətlərinin işinə zəif nəzarət;
- Veksel dövriyyəsinin tənzimlənməzliyi;
- Investisiya ehtiyatlarının daxili dövlət borcuna xidmətə ayrılması;
- Qiymətli kağızlar bazarının kriminallaşması.

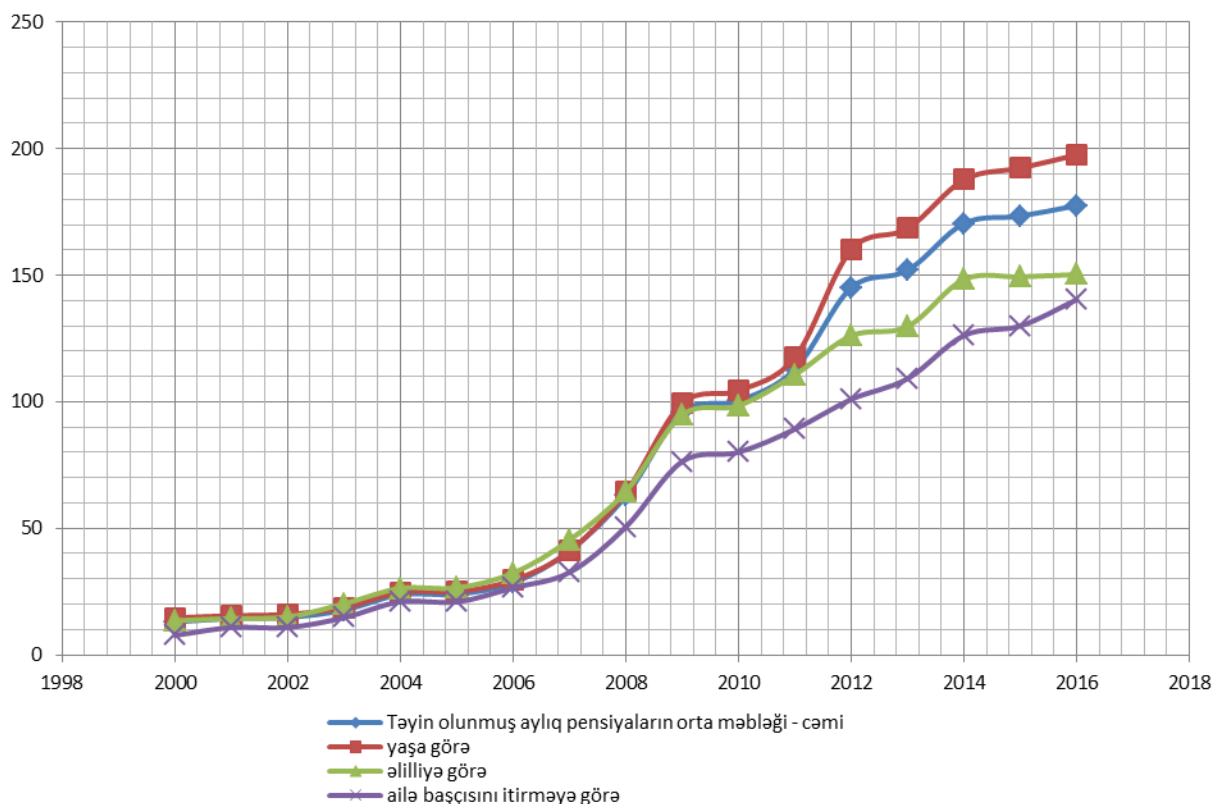
Bu hissədə biz ancaq ilk üç qrupda mövcud olan təhdidlərin Azərbaycan üçün müvafiqlik dərəcəsini, o cümlədən maliyyə-bank sistemində təhlükəsizlik göstəricilərinin mövcud səviyyəsini qiymətləndirməklə, müasir qloballaşma şəraitində milli

iqtisadiyyatımızın maliyyə-bank sahəsində təhlükəsizlik prioritetlərinin formalaşması xarakterik cəhətlərini aşkara çıxarmağa çalışacağıq. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, son illər ölkədə inflyasiyanın məqbul səviyyəsi, milli valyuta məzənnəsinin stabilliyi təmin edilmiş, dünya normalara müvafiq valyuta resursları qorunub saxlanılmışdır. Bununla bərabər, dövlətin pul-kredit və məzənnə siyasəti bank sisteminin xeyli da möhkəmləndirilməsinə və iqtisadiyyatın pulla təminatının xeyli da yaxşılaşmasına yönəldilmişdir. Milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması xeyli dərəcədə dövlətin həyata keçirdiyi büdcə-vergi siyasətinin uğurundan asılıdır. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması birinci olaraq hökumətin vəzifəsi sayılır və fiskal siyasət dövlətin ümumi iqtisadi siyasətində önəmli rola malikdir. Məhz düzgün olmayan fiskal siyasət bir çox arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Cədvəl 2.10.

Dövlət büdcəsi													
	1995	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Gəlirlər-cəmi	0,32	2,06	3,87	6,01	10,76	10,33	11,40	15,70	17,28	19,50	18,40	17,50	17,50
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	0,02	0,32	0,41	0,59	0,63	0,58	0,59	0,72	0,81	0,86	0,98	0,98	1,15
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	0,09	0,36	1,36	2,46	2,86	1,33	1,43	2,13	2,25	2,37	2,30	2,21	1,98
Torpaq vergisi	0,00	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03	0,04	0,04	0,03	0,03	0,04	0,05	0,05
Əmlak vergisi	0,00	0,04	0,06	0,07	0,11	0,07	0,10	0,10	0,11	0,13	0,14	0,15	0,17
Əlavə dəyər vergisi	0,03	0,60	0,74	1,18	1,91	2,01	2,08	2,22	2,37	2,71	3,12	3,45	3,62
Aksiz vergisi	0,02	0,14	0,19	0,40	0,49	0,49	0,51	0,48	0,53	0,59	0,80	0,65	0,63
Mədən vergisi	0,00	0,05	0,10	0,12	0,15	0,12	0,13	0,13	0,13	0,12	0,12	0,12	0,11
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	0,01	0,21	0,14	0,29	0,45	0,42	0,29	0,43	0,59	0,68	0,68	0,93	0,86
Digər vergilər	0,06	0,03	0,04	0,07	0,10	0,09	0,09	0,14	0,16	0,16	0,19	0,25	0,46
Sair daxilolmalar	0,09	0,30	0,82	0,79	4,04	5,20	6,14	9,31	10,31	11,84	10,03	8,71	8,47
Xərclər-cəmi	0,43	2,14	3,79	6,09	10,77	10,50	11,77	15,40	17,42	19,14	18,71	17,78	17,74
İqtisadiyyata	0,05	0,44	1,25	2,35	4,96	4,37	4,89	6,80	6,96	8,21	7,60	6,41	4,12
sosial-mədəni tədbirlərə	0,15	0,84	1,05	1,67	2,31	2,76	2,90	3,45	4,07	4,08	4,48	4,44	5,79
Təhsil	0,08	0,37	0,48	0,72	0,98	1,15	1,18	1,27	1,45	1,44	1,55	1,61	1,75
Səhiyyə	0,03	0,12	0,16	0,26	0,35	0,40	0,43	0,49	0,61	0,62	0,67	0,71	0,70
Sosial müdafiə və sosial təminat	0,04	0,30	0,34	0,59	0,85	1,05	1,12	1,50	1,77	1,75	1,97	1,86	2,65
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	0,01	0,05	0,07	0,10	0,14	0,16	0,17	0,19	0,24	0,27	0,29	0,27	0,69
elmə	0,00	0,03	0,03	0,04	0,06	0,08	0,09	0,11	0,12	0,12	0,12	0,11	0,11
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	0,04	0,21	0,28	0,43	0,53	0,65	0,67	0,71	0,93	1,05	1,10	1,11	1,12
qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması	0,02	0,12	0,14	0,20	0,25	0,29	0,30	0,28	0,34	0,35	0,45	0,43	0,47
Sair xərclər	0,16	0,49	1,04	1,39	2,65	2,35	2,91	4,05	4,99	5,34	4,95	5,28	6,13

2010-2015-cı ildə pensiyaçıların baza pensiyalarının 13%-lik artımı həyata keçirilmiş, mülki şəxslərin aylıq vəzifə maaşları orta hesabla 10% artırılmışdır. Aztəminatlı şəxsə ödənilən sosial müavinətlər 20%, məcburi köçkünlərə 11% artırılmışdır. Şəhid ailəsi üçün müəyyən edilmiş AR Prezidentinin təqaüdünün məbləğinə 50% artım tətbiq olunmuşdur.

Qrafik 2.1 Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği

Bütün bunlarla yanaşı, ölkəmizdə bütövlükdə monetizasiya səviyyəsi (20%) iqtisadi təhlükəsizliyin dünya təcrübədə qəbul olunan astana kəmiyyətdən (50%) 2,5 dəfə geri qalır. Dünya praktikasına əsasən, pul kütləsinin ümumi daxili məhsula müqayisədə böhran həddindən aşağı olması fərqli fəsadlar törədə bilər. Bu, bir tərəfdən, pul əməliyyatlarının \$laşmasına, başqa tərəfdən isə qarşılıqlı borcların şişməsinə səbəb olan təhlükəli təhdidlərdən hesab olunur. Bu səbəbdən də, gələcəkdə bu məsələ daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı, pulla təminat dərəcəsini normal böhran həddə çatdırmaq üçün vacib olan tədbirlər planı işlənib yerinə yetirilməlidir.

Monetar siyasətin yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli, gizli xarakter daşısa da, əsas təhdidlərindən biri milli valyutanın get-gedə öz funksiyalarını yerinə yetirmək qabiliyyətinin pozulması hesab olunur. Bu təhdid konkret olaraq özünü sadalanan hallarda biruzə verir:

- Milli valyutanın funksional qabiliyyəti zəiflədikdə;
- Pul dövriyyəsi özünün tədiyə, tədavül və əmanət vasitələrinə tələbatını ödəmək qabiliyyətini itirdikdə;
- Milli valyutaya müqayisədə xarici valyutaya tələbin get-gedə xeyli çox artdığı hallarda. Bu, AZN-in məzənnəsinin devalvasiyasına daim təhlükə yaradır.

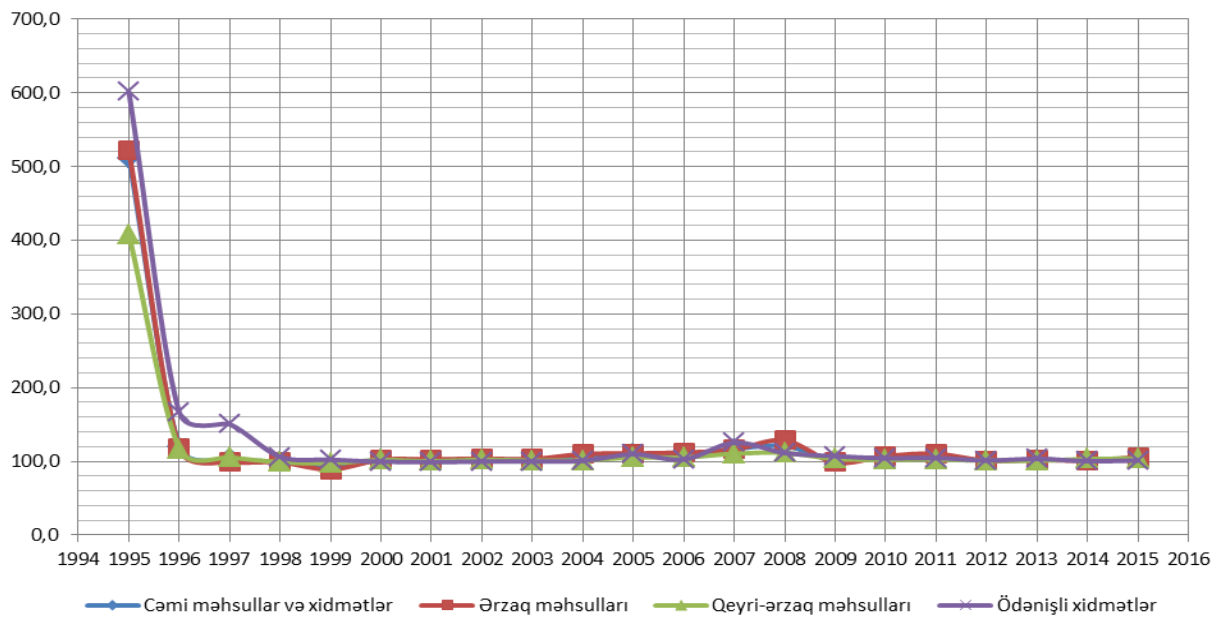
Təhlil ony göstərir ki, son illər ölkə iqtisadiyyatının \$laşma səviyyəsi xeyli aşağı düşmüşdür

Institusional yaranması və fəaliyyətinə baxmayaraq, maliyyə sahəsinin kapitalizasiya səviyyəsi və maliyyə dərinliyi sürətli iqtisadi artımı təmin etmək üçün yetərli deyildir.

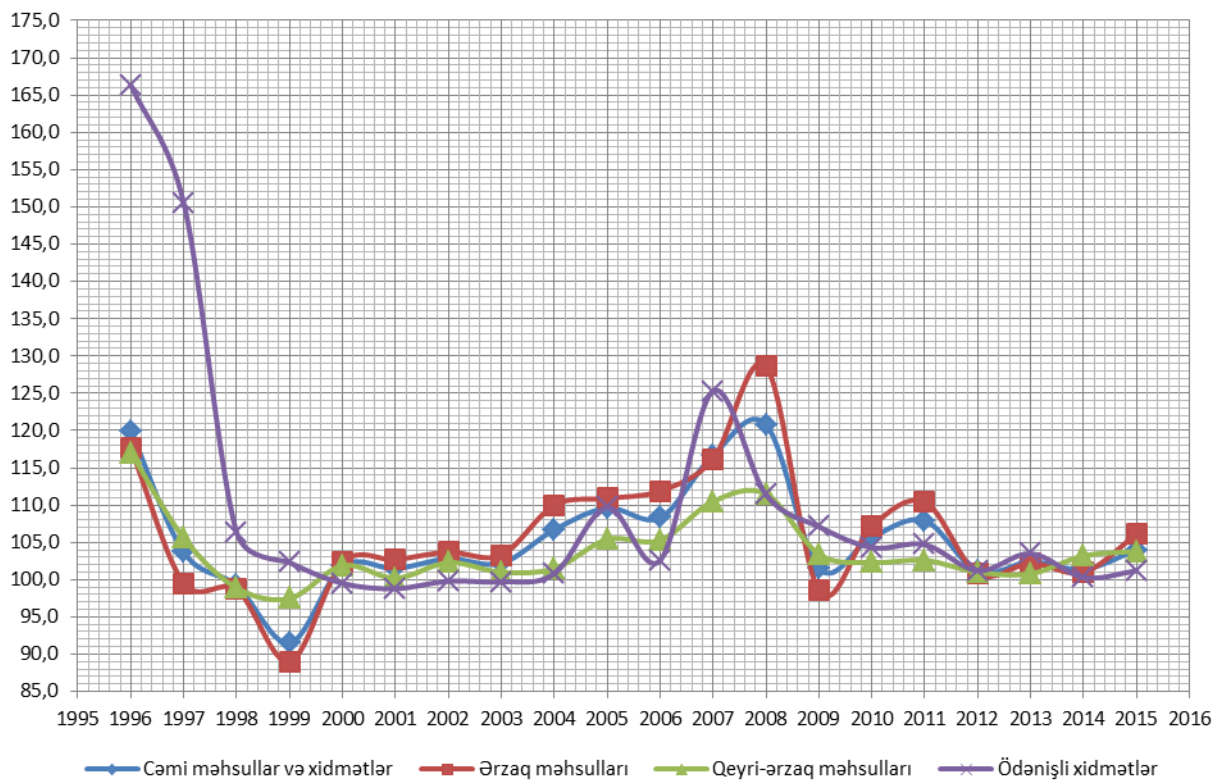
Respublikamızın maliyyə sahəsinin iqtisadi inkişafa təsiri faktorini qiymətləndirərəkən ölkə iqtisadiyyatında neft sahəsinin xüsusi rolunu qeyd etmək vacibdir. Belə ki, uğurlu neft strategiyasının nəticəsi olaraq, bu gün neft sahəsinin maliyyə tələbatı əsasən birbaşa investisiyalar, o cümlədən xarici investisiyalar sayəsində ödənilir ki, bu da maliyyə sisteminin bu sahəyə iqtisadi effektini azaldır. Hasilat sahəsinin maliyyə cəlbədiciliyi isə onun yüksək kapitalizasiyasını şərtləndirir.

Bununla belə, bu gün hətta maliyyə sahəsinin ən qabaqcıl seqmenti olan bank sisteminin də dərinliyi səviyyəsi aşağı hesab olunur. Təbii ki, maliyyə sisteminin dayazlığı onun dinamik iqtisadi artımı və iqtisadiyyatın diversifikasiyasını maliyyələşdirmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu isə bizi qane edə bilməz. Tədqiqatlar ony göstərir ki, yoxsulluq dərəcəsinin əhəmiyyətli azaldılmasını təmin etmək üçün bank sisteminin maliyyə dərinliyi minimum 50%-dək artmalıdır.

Məhz bununla bağlı olaraq, bank sisteminin miqyasının genişləndirilməsi və onun iqtisadi əhəmiyyətinin yüksəldilməsi üzrə əhatəli proqramın realizasiyası vacib olandır.

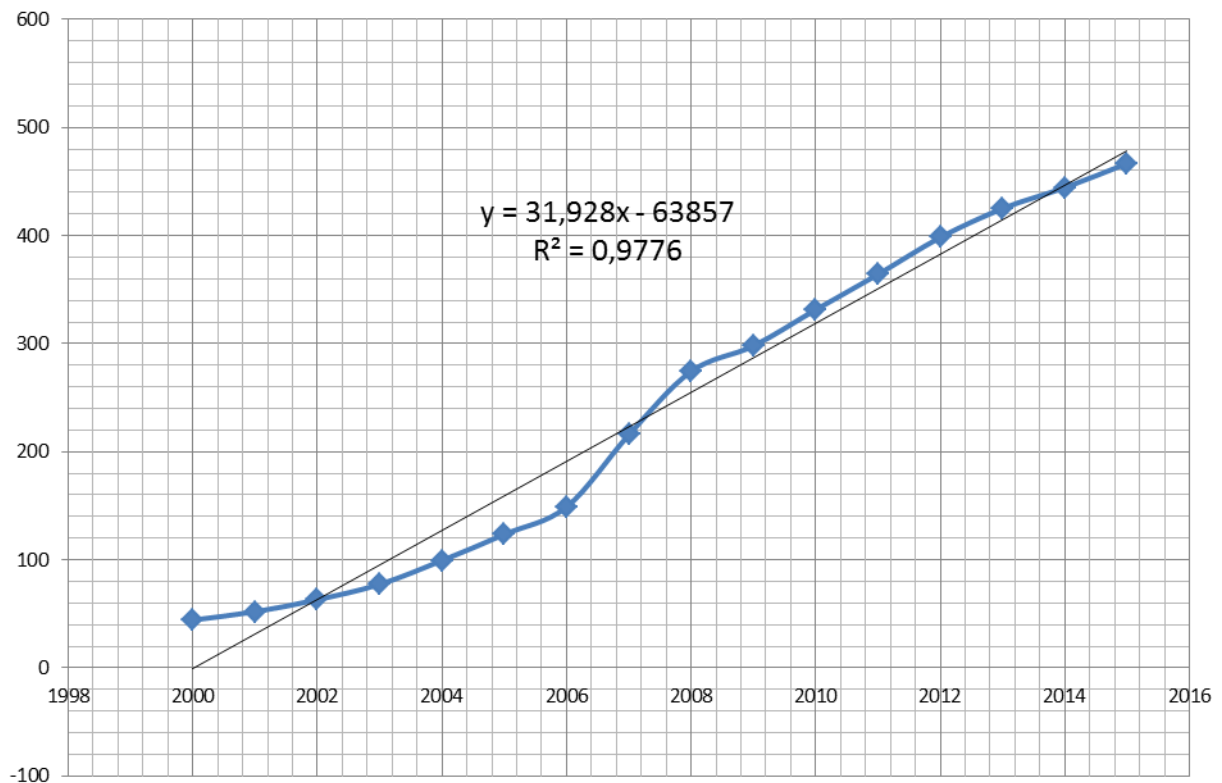

Qrafik 2.2. Qiymət indeksləri 1995-2016-cı illər

Qrafik 2.3. Qiymət indeksləri 1996-2016-cı illər

Təhlil ony göstərir ki, azərbaycanda illik inflyasiyanın səviyyəsi 1996-2016-cı ilkər ərzində orta göstərici ildə 5,5% olmuşdur.

Qrafik 2.4. Qiymət indeksinin trendi

Təhlil onu göstərir ki, son illər ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar maliyyə - bank sistemində də stabilliyin təmin edilməsində və o cümlədən də dövlətin maliyyə sisteminin əsas komponentlərindən biri olan dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin artımına öz əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir. Ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşması nöqteyi-nəzərindən büdcə xərclərinin 41.6%-ə qədərinin (4889,9 milyon AZN) ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə yönəldilməsi təqdirəlayiq hal kimi qədul edilməlidir. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, 2005-ci illə müqayisədə bu göstərici 11,1 dəfə artmışdır.

2016-cı ildə büdcə kəsiri 244,5 milyon AZN olmuşdur ki, bu da ÜDM-in 2,3 %-dir. Proqnozla müqayisədə 0,3% azdır. İqtisadi təhlükəsizliyin uyğun astana kəmiyyətlərinin 5% olduğunu nəzərə alsaq, uyğun indiqatornin qənaətbəxş səviyyədə olduğu fikrinə gələrik.

Onu da qeyd edək ki, son illərdə dövlət büdcəsinin kəsiri avropa birliyi ölkələri

üçün müəyyən edilmiş 3 %lik normadan yüksək olmamışdır.

Ancaq buna baxmayaraq bununla bərabər, tədqiqatlar ony göstərir ki, təhlil edilən dövrdə iqtisadiyyatın pulla təminatı səviyyəsi (M2-nin ÜDM-ə nisbəti) 10-20% civarında tərəddüd etmişdir ki, bu da iqtisadi təhlükəsizliyin qəbul olunmuş astana kəmiyyətindən (50%) son dərəcə aşağıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının sıçrayışlı inkişafının təmin olunmasında bank sisteminin xüsusi rolu olmuşdur. İqtisadiyyatın sürətli kapitalizasiyasına adekvat olaraq ötən strateji dövrdə iqtisadiyyata kredit qoyuluşları 11 dəfə artmışdır. Bank sektorunun aparılan islahatlar, müasir maliyyə infrastrukturunun yaradılması və institusional inkişaf bank sisteminin maliyyə dərinliyini artırmışdır.

2.3. Milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması xarici iqtisadi aspektləri

Azərbaycanda bazar islahatlarının başlıca məqsədi iqtisadi artım trayektoriyasına çıxmağa şərait yaradan yeni milli iqtisadiyyat modelinə keçiddən ibarətdir. Belə modelin seçilməsi tarixən formalaşmış iqtisadi struktur və mövcud ehtiyat potensialı çərçivələrində həyata keçirilir və bir qayda olaraq daxili və ya xarici bazar təmayülləri arasında yerləşir. Milli iqtisadiyyatın əhəmiyyətli səviyyədə ehtiyat potensialına və yetərinəcə qədər daxili bazar tutumuna baxmayaraq azərbaycanda investisiyanın çatışmaması və sənayedə struktur böhranı səbəbindən yerli istehsalçıların ixrac təmayülü formalaşmışdır. Məhz buna əsasən də respublikamızın xarici iqtisadi işində milli iqtisadi təhlükəsizlik məsələlərinə baxılması hazırkı şəraitdə xüsusi əhəmiyyətə malik olur.

Respublikamızın xarici iqtisadi işində iqtisadi təhlükəsizliyə təsir edən iki əsas qrup faktorları ayırmaq olar. Birinci qrup faktorlarə ölkənin xarici tədiyyə balansının halı, ikinci qrup faktorlarə isə əsas dünya valyutalarına müqayisədə Azərbaycan manatı məzənnəsinin stabilliyi ilə bağlı faktorlar daxildir. Onlar prinsip etibarı ilə azərbaycan iqtisadiyyatında xarici ticarətin həcmi, xarici investisiyaların daxil olması (həm birbaşa,

eyni zamanda portvel), inflasiyanın səviyyəsi kimi indikatorləri, məcmu halda isə iqtisadi inkişaf perspektivlərini göstərilən faktorlar qrupunun istəniləni üçün tam konkret parametrlərlə müəyyən olunan astana kəmiyyətləri fəaliyyət ony göstərir. Sadalanların hamısının ötüb keçilməsi ölkənin öz xarici öhdəliklərinə əsasən cavab vermək mümkünsüzlüyünə, valyuta bazarının əmələ gəlməsi ehtimalı da daxil olmaqla daxili maliyyə bazarlarında konyunnkturun qeyri-stabilliyinə, daxili böhran səviyyəsindən azalmasına səbəb olur.

Bazar dəyişiklikləri aparan inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı investisiya qıtlığı ilə rastlaşdığına əsasən xarici borclar dalınca qaçırlar. Belə ölkələrə verilən xarici kreditlərin ölçüləri fərqli olur və dünya maliyyə təşkilatlarının mövqelərindən, ölkənin kredit reytingindən və başqa faktorlardan asılı olur. Bu zaman kredit verənləri başlıca olaraq investisiyanın riski və gəlirliyi maraq və mənafe landırır.

Dövlətin xarici bazarlarda möhkəmlənməsinin və yeni bazarlar əldə etməsinin ən vacib prinsiplərindən biri ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatçılıq sisteminə effektiv və uğurlu intrqrasiya və qloballaşma olunmasından ibarətdir. İstər daxili və istərsə də xarici bazarlarda milli maraq və mənafe və maraqların balanslaşdırılması vacib olan məhsullara əsasən daxili bazarların ehtiyaclarının əsasən xüsusi mənbələr sayəsində ödənilməsinə, xarici valyutaya olan tələbatın isə ixrac yönümlü fəaliyyət sayəsində təmin olunmasını nəzərdə tutur.

Dövlətin dünya bazarına yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik məhsulun ixracı onun tədiyyə balansında müsbət saldonun meydana gəlməsinə, büdcəyə daxilolmaların həcmninin yüsəldilməsinə, iqtisadiyyatın kapital və investisiya ehtiyatlarına olan ehtiyaclarının daxili mənbələr sayəsində ödənilməsinə şərait yaradır. Təsadüfi deyildir ki, dünya üzrə üdmun yarıdan çoxunu istehsal edən yeddiliklər müsbət tədiyyə balansına, iri həcmli büdcə və başqa xüsusi mənbəli investisiya arsenalına malik olmaqla dünya bazarda iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti indikatorsinə əsasən ən vacib mövqeləri bölüşdürürlər.

Ölkənin strateji milli maraq və mənafeələrinin müdafiəsi bir qədər səviyyədə onun dünya iqtisadiyyatçılıq sisteminə intqrasiya və qloballaşma olunması dərəcəsindən asılıdır. Dünya təcrübə ony göstərir ki, heç bir ölkə xarici əlaqələr yaratmadan yaşayıb inkişaf edə bilmədiyinə əsasən milli iqtisadiyyatın formalaşması və effektiv inkişafı xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsindən və bu fəaliyyətdə dövlətin maraq və mənafeələrinin etibarlı halda müdafiəsindən bilavasitə asılıdır. Məhz bu baxımdan daxili və xarici bazarlarda aparılan effektiv ticarət siyasəti, yerli məhsul istehsalçılarının iqtisadi maraq və mənafeələrinin ardıcıl şəkildə müdafiəsi və sadalanların hamısının iqtisadi baxımdan stimullaşdırılması dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin əsasını təşkil edir.

Uzun müddətli müharibələr aparmaqla xeyli çox bazarlar əldə etmək, digər ölkələrin təbii sərvətlərindən yetərincə bəhrələnmək, ucuz alıb baha satmaq hegemonluq iddiasında olan dövlətlərin xarici iqtisadi işinin əsasını təşkil etmişdir. Nəticədə bir sıra ölkələr xeyli çox varlanmış, başqa qrup ölkələr isə kasıblaşmış, imperiyaların xammal əlavələrinə çevrilmişdir. Bir müddət sonra dünyanın sivil münasibətlər sisteminə keçməsi hərbi və siyasi müstəmləkələrin iqtisadi maraq və mənafeələr müstəvisində qərarlaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Son dövrlərdə Azərbaycanda azad bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması, daxili və xarici ticarət işinin liberallaşdırılması və milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatçılıq sisteminə intqrasiya və qloballaşması sahəsində vacib tədbirlər həyata keçirilir. Ancaq bütün bu qeyd ounanlara baxmayaraq bu tədbirlər heç də mövcud xarici iqtisadi işin və milli iqtisadiyyatın dünya münasibətlər sisteminə intqrasiya və qloballaşmasının iqtisadi effektivliyinə gətirib çıxarmamışdır. Təcrübə ony göstərir ki, dünya iqtisadiyyata intqrasiya və qloballaşmanın, o cümlədən xarici iqtisadi işin effektivliyi bu prosesdə dövlət maraq və mənafeələrinin müdafiəsi səviyyəsindən asılıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin aktiv və ya passiv mövqeyi sadalanan parametirlərlə münasibətdə üzə çıxır:

– milli iqtisadi inkişaf və istehlak yönümlülərin tələbatlarının idxaldan asılılıq dərəcəsi;

– ixrac və idxal arasındakı nisbətin mövcud halı;

– yerli istehsalçıların iqtisadi baxımdan stimullaşdırılması və müdafiə olunması.

– iqtisadi artımla idxal növləri arasında elastiklik əmsallarıdır.

Iqtisadçı alim haqlı olaraq ixracın və idxalın üdmün artım tempinə təsirini hesablamaq üçün elastiklik əmsalından istifadə edilməsini tövsiyyə edir [32,səh.83]. Onu da söyləyək ki, idxalın və ixracın üdm-ə təsirini səciyyələndirən elastiklik əmsalı idxalın və ixracın bu dövrdə 1% dəyişməsinin üdm-in artımına təsiri kimi dəyərləndirilir.

Ölkəmizdə ixracın xammalyönümlü olması onun effektivliyinin artırılması barəsində qarşıya prinsipial məsələ qoyur. Ixracın effektivliyi uyğun məhsul və ya məhsul qrupu üzrə məhsul paritetinin və Azərbaycan AZN-ina əsasən ABŞ \$-ının nominal məzənnəsinin kimi hesablanır.

Belə ki, məsələn, Azərbaycan neft sənayesinin dünya bazarında aşağı rəqabətə davamlılığı bu sahəni ixrac yönümlü inkişaf strategiyasını problemə çevirir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi sadalananlarla xarakterizə edilir:

– iqtisadiyyatda xarici rəqabətin əlverişli olma təsirlərinin neytrallaşdırılması;

– idxalın və ixracın funksional quruluşunun dövlətin strateji maraq və mənafelərinə cavab verməsi;

– ölkə iqtisadiyyatının xarici investisiya və xarici bazar konyukturundan asılılığının qabağının kəsilməsi.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən əsas faktorlar sadalananlardan ibarətdir:

– ölkənin tədiyyə balansının mövcud halı;

– əsas dünya valyutaya müqayisədə milli valyutanın məzənnəsinin sabilliyi.

Göstərilən faktorlar ölkənin iqtisadi artım tempindən, xarici ticarət dövriyyəsindən

xarici investisiyaların, o cümlədən portfel və birbaşa investisiyaların həcmindən, infilyasiya səviyyəsindən, ÜDM-in quruluşunda sənaye istehsalının, o cümlədən ixrac yönümlü məhsulların payından asılı olaraq formalaşır.

Bütün bulardan da savayı, xarici iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə daxili və xarici mənbələrdən formalaşan bir çox destruktiv tendensiya da təsir ony göstərir. Bunlara sadalananlar aid olunur:

- iqtisadi böhran;
- iqtisadiyyatda mütərəqqi texnologiyaların müəyyən həddə olması;
- daxili maliyyə bazarındakı gərginlik;
- istehlak yönümlü malların həcmnin tələbatla müqayisədə aşağı olması;
- ölkə iqtisadiyyatının xarici bazar konyukturundan və siyasi proseslərdən asılılığı;
- xarici borclarda % dərəcələrinin artırılması.

Əvvəlki sosialist düşərgəsində yaşayan ölkələrin praktikası sübut edir ki, iqtisadi böhranın dərinləşməsi şəraitində ölkələrin bir çoxluğu məhsul qıtlığını, kapital ehtiyatlarına olan ehtiyacları aradan qaldırmaq üçün «açıq qapı» siyasətini həyata keçirməyə tendensiya edirlər. İqtisadi böhran səngidikdə isə, bu ölkələrin çoxunda siyasilər və iqtisadçılar belə qənaətə gəlməyə başlayırlar ki, bazarda bolluğun təmin olunması və bu istiqamətlə sosial sabilliyin formalaşdırılması həqiqətdə problemin mahiyyətə yox, məzmunca həlli imiş. Ona əsasən də təəccüblü deyildir ki, XX əsrin 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin ortalarına qədər əsasən «açıq qapı» siyasəti sayəsində öz ölkələrində sosial sabilliyi yaradanlar, sonralar xeyli çox bazarların və milli iqtisadiyyatın müdafiəçisi kimi çıxış etdilər. Məhz bunun məntiqi davamıdır ki, hal-hazırkı yeni əsrin əvvəlində postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması nöqteyi-nəzərindən sadalanan məsələlərin həlli ön plana əvvəlkdir:

- xarici bazara məhsul ixracının funksional quruluşu;
- daxili bazarda yerli məhsulların xeyli çox hakim mövqə tutması;
- milli istehsalçıların tədricən dövlət tərəfindən proteksionist təmayülünə malik

məqsədli proqramları ilə müdafiə olunması;

- iqtisadiyyatda struktur siyasətinin sürətləndirilməsi və effektivliyinin artırılması.

Beynəlxal iqtisadi münasibətlərdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas göstəricilərindən biri də xarici borclar problemdir. İqtisadiyyatda investisiya qıtlığı yarandıqda və müəssələrin kapital ehtiyatlarına olan ehtiyacları daxili mənbələrdən formalaşan resurslarla ödənilə bilmədikdə xarici borclara tələbat yüksəlir. İnkişaf etmiş dünya ölkələrində bu problem əksər hallarda xüsusi investisiya ehtiyatları, o cümlədən fiziki şəxslərin əmanətləri sayəsində təmin edilsə də, bizdə əhəlinin müəyyən tərkib hissəsi kasıblıq həddində yaşadığına əsasən həmin problemin həll olunması bir müddət imkan xaricində olacaqdır. Onu da söyləyək ki, ölkəyə verilən xarici borcların həcmi sadalananların hamısının kredit reytingindən, dünya maliyyə təşkilatlarının baxımından və başqa faktorlardan asılı olaraq fərqli olur.

İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasında ölkənin kredit qabiliyyətinin dəyərləndirməsi məqsədi ilə fərqli indikatorlərdən istifadə edilir ki, bunlardan da ən geniş yayılanları sadalananlardır:

- ölkənin qızıl-valyuta resursları;
- xarici borca xidmətlə əlaqəli tədiyyələrin illik ixracın həcmində tutduğu xüsusi çəki.

Bununla bərabər, qeyd etmək vacibdir ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi nöqtəyindən xarici borcların səviyyəsini qiymətləndirərkən sadalanan indikatorlərdən istifadə olunur:

- xarici borcların üdm-in həcmində payı, %-lə;
- xarici borcların illik ixracın həcmində tutduğu xüsusi çəki, %-lə;
- xarici borca xidmət ödənişlərinin illik ixracda tutduğu xüsusi çəki, %-lə.

Hər bir dövlətin salamatlılığını xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri dövlət borcunun mövcudluğu, daha doğrusu, dövlət borcunun üdm-də payı sayılır. Əksər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, adətən üdm-də borcun 40-50% civarında olması heç də

təhlükə doğurmur [57., s.166]. Əgər xarici borc bu həddi aşmırsa, onda ölkə kreditorlardan maliyyə asılılığının kritik sərhəddində yerləşir.

- üzrə ödənişlərin illik ixracda tutduğu xüsusi çəkinin 25% həddində olması.

Dünya praktikasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin astana kəmiyyətlərinin səviyyəsi sadalanan kimi qəbul olunur;

- xarici borcların üdm-də payının 30% həddində olması;
- xarici bocların illik ixracının həcmində tutduğu payının 250% həddində olması;
- xarici borca xidmət

Təcrübə ony göstərir ki, xarici valyuta bazarının liberallaşdırılması və daxili iqtisadiyyatın «\$laşması» prosesi yüksək inflyasiya tempinin yaranması və fəaliyyətinə, milli AZN-in məzənnəsinin və alıcılıq qabiliyyətinin azalmasına səbəb olur. Daxili bazarda xarici valyuta məzənnəsinin yüksəlməsinə bir çox faktorlar təsir ony göstərir:

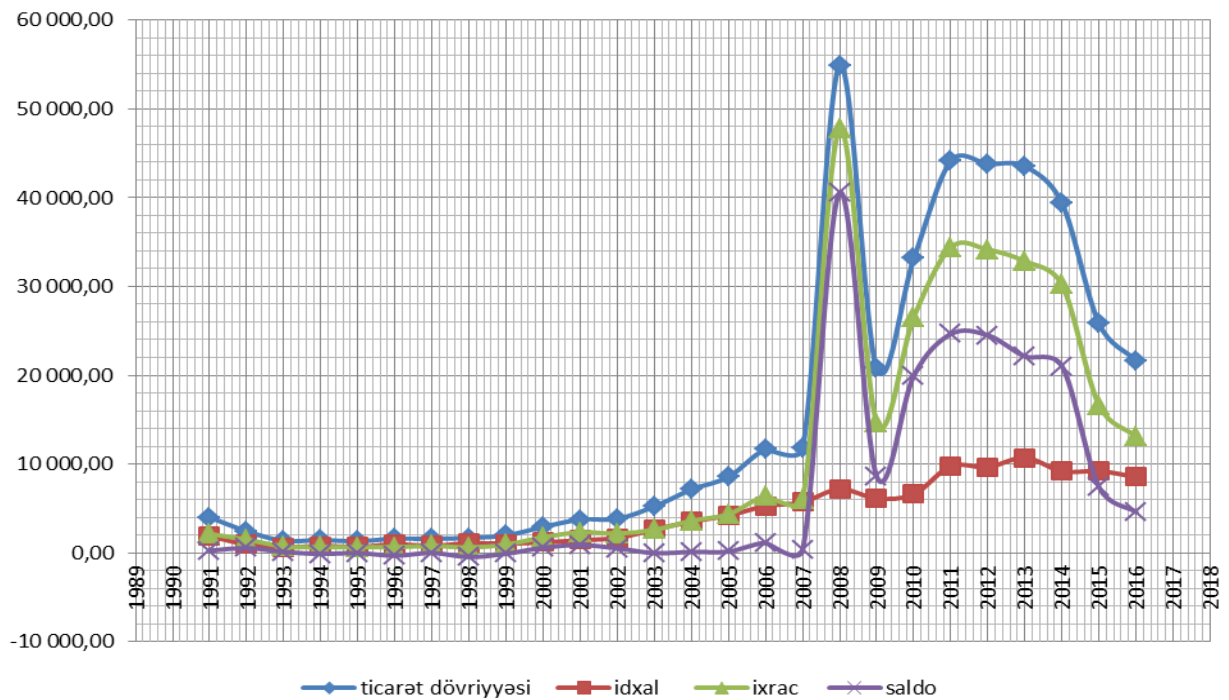
- milli istehlak yönümlü bazarında əcnəbi mallara olan əhəmiyyətli şəkildə ehtiyacın meydana gəlməsi;
- idxal və ixrac arasındakı nisbətin idxalın xeyrinə dəyişməsi;
- ixracın və ümumilikdə milli iqtisadiyyatın dünya bazar konyukturundan bir qədər səviyyədə asılı olması;
- daxili bazarın malla təminatında yerli məhsul istehsalçılarının payının aşağı olması;
- xarici ölkə şirkətlərinin daxili bazarda dempinq siyasətini həyata keçirməsi.

Cədvəl 2.11.
Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

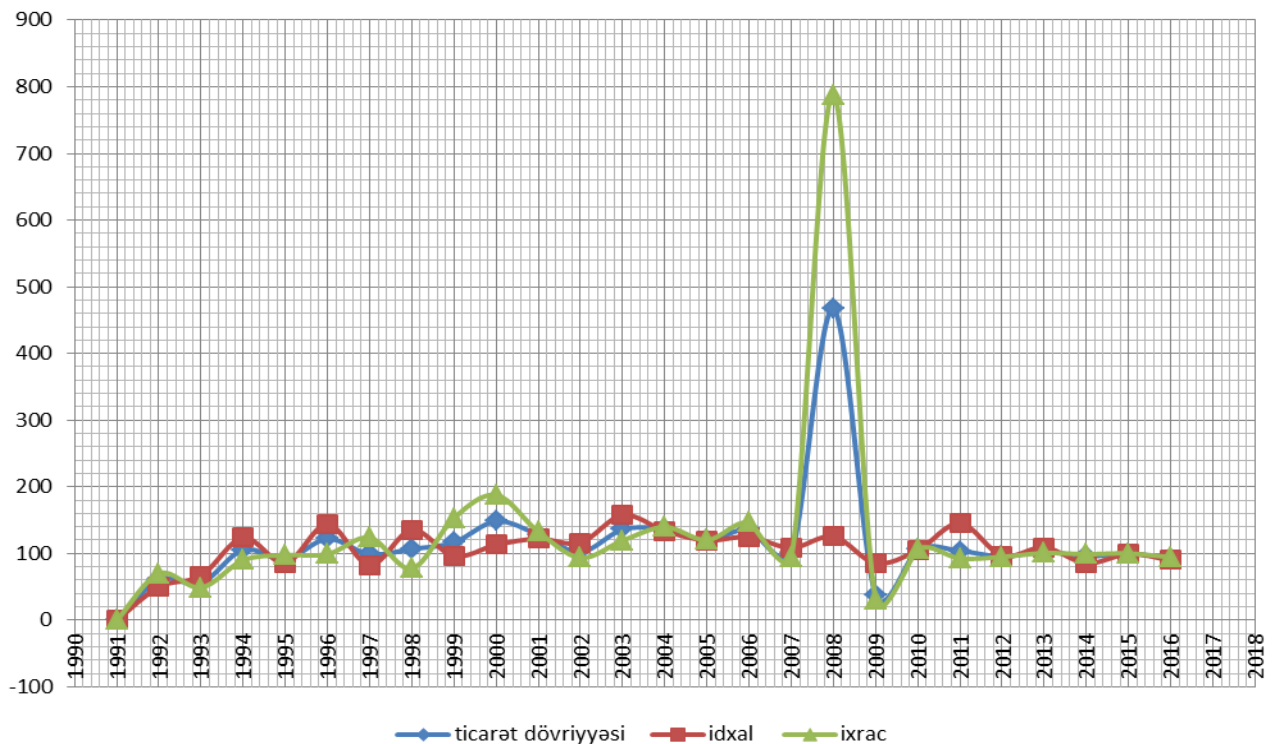
İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
1991	4,00	1,88	2,12	0,24	-	-	-
1992	2,42	0,94	1,48	0,54	60,6	50,0	70,0
1993	1,35	0,63	0,72	0,10	55,8	66,9	48,8
1994	1,43	0,78	0,65	-0,13	105,7	123,7	90,1
1995	1,30	0,67	0,64	-0,03	91,2	85,8	97,6

1996	1,59	0,96	0,63	-0,33	122,0	143,9	99,1
1997	1,58	0,79	0,78	-0,01	99,0	82,7	123,8
1998	1,68	1,08	0,61	-0,47	106,8	135,5	77,6
1999	1,97	1,04	0,93	-0,11	116,8	96,2	153,4
2000	2,92	1,17	1,75	0,57	148,4	113,1	187,7
2001	3,75	1,43	2,31	0,88	128,4	122,1	132,6
2002	3,83	1,67	2,17	0,50	102,3	116,4	93,7
2003	5,22	2,63	2,59	-0,04	136,1	157,7	119,5
2004	7,13	3,52	3,62	0,10	136,7	133,9	139,6
2005	8,56	4,21	4,35	0,14	120,0	119,8	120,2
2006	11,64	5,27	6,37	1,11	136,0	125,1	146,6
2007	11,77	5,71	6,06	0,34	101,1	108,5	95,1
2008	54,93	7,17	47,76	40,59	466,6	125,5	788,3
2009	20,82	6,12	14,70	8,58	37,9	85,4	30,8
2010	33,16	6,60	26,56	19,96	106,5	105,0	106,9
2011	44,16	9,76	34,41	24,65	104,0	145,3	92,6
2012	43,81	9,65	34,16	24,51	95,5	96,9	95,1
2013	43,55	10,71	32,84	22,13	102,7	109,1	100,7
2014	39,41	9,19	30,22	21,03	95,7	85,4	99,0
2015	25,81	9,22	16,59	7,38	99,9	99,5	100,1
2016	21,65	8,53	13,12	4,59	92,9	90,1	94,5

Azərbaycanın xarici ticarət 2016/1995-ci illərdə 16,59 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 7,42 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 2,53 dəfə artmış. 2016/2010-ci illərdə 35%, 2016/2015-ci illərdə 26% azalmışdır. İdxal 2016/1995-ci illərdə 12,78 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 7,28 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 2,03 dəfə, 2016/2010-ci illərdə 1,29 dəfə artmış, 2016/2015-ci illərdə 7% azalmışdır. İxrac 2016/1995-ci illərdə 20,59 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 7,52 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 3,02 dəfə artmış. 2016/2010-ci illərdə 51%, 2016/2015-ci illərdə 21% azalmışdır.

Qrafik 2.5. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi (milyon ABŞ dolları ilə)

Qrafik 2.6. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi (əvvəlki ilə nisbətən)

Beynəlxalq ticarət dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin vacib faktorlarından biri kimi çıxış edən milli valyuta məzənnəsinin özünün azalmasına təsir edən faktorları sadalanan

kimi qruplaşdırmaq olar:

- ölkədə siyasi sabilliyin pozulması;
- dövlətin büdcə xərclərinin və büdcə kəsirinin əhəmiyyətli şəkildə artımı;
- pul emissiyasının yüsəldilməsi;
- əhali tərəfindən nəğd formada xarici valyutaya olan tələbatın yüsəldilməsi;
- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün iqtisadiyyat subyektlərində

inflasiya gözləmələrinin güclənməsi.

Əsas məqsədi tədiyyə balansının balanslaşdırılması və valyuta kursunun sabilliyinin müdafiəsi olan valyuta məhdudiyyətləri indiki dövrdə əsasən xarici ticarətdə «görünməyən» əməliyyatlarda, kapital və kreditin hərəkətində, qızıl və xarici valyutalarla aparılan əməliyyatlarda tətbiq edilir.

Çox da uzaq olmayan əvvəlkidə yerli iqtisadiyyatının xarici təhdidlərdən müdafiə problemi yetərinə qədər dar mənada ortaya qoyulurdu və təcrübədə başlıca olaraq buraxılışı xalq iqtisadiyyatının dünya bazarlarından mal göndərişlərindən asılılıq dərəcəsini aşağı salmağa şərait yaradan yerli məhsul istehsalının sahmana salınmasını və genişləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Açıq iqtisadiyyat kursu idxalın əvəz edilmə probleminə üstünlük verməklə iqtisadi təhlükəsizliyin xarici təhdidlərdən müdafiəsinin əvvəlki konsepsiyasından imtina edir. Bu səbəbdən də, mövcud potensial təhdidləri yenidən qiymətləndirmək və sadalanların hamısının aradan götürülməsi üçün tədbirlər işləyib hazırlamaq tələb edilir. Hazırkı şəraitdə dünya iqtisadiyyatı ilə qarşılıqlı təsir zamanı iqtisadi təhlükəsizliyi ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf yekunlarının onun maraq və mənafeələrinə müvafiqluğu kimi müəyyənləşdirmək olardı, yəni bu müvafiqlik nə qədər çox olarsa, təhlükəsizlik də bir o qədər yüksək olar. Zənnimizcə, ona əsasən ki, respublikamızın maraq və mənafeələri ən ümumi halda onda qeyd edilir ki, birincisi, xarici iqtisadi əlaqələr xalq iqtisadiyyatına stabilləşdirici təsir göstərsin, onun struktur dəyişikliklərinin əsas faktoru kimi çıxış etsin və ikincisi, bazar iqtisadiyyatının formalaşması respublikamızın dünya bazarlarda mövqeyinin möhkəmlənməsinə və

genişlənməsinə, onun dünya iqtisadiyyatı əlaqələrində rolunun yüksəldilməsinə kömək etsin.

Buradan da aydındır ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi dünya konyukturunun və dünya rəqabətin, o cümlədən respublikamızın iqtisadi subyektlərin dünya bazarındakı fəaliyyət vəziyyətinin yerli iqtisadiyyatımız vurduğu itki və zərərlərin minimumlaşdırılmasından ibarətdir.

Respublikamızın dünya bazarına daxil olması zamanı iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsi miqdar dəyərləndirməsində üzə çıxır. O, xarici iqtisadi əlaqələrin məhsullik quruluşunu və coğrafiyasını, ticarət və tədiyyə balanslarının halını, ölkənin valyuta şəraitini və daxili bazarda xarici rəqabət miqyasını, satış və tədarük bazarlarının diversifikasiya dərəcəsini və s. Bildirən yetərinə qədər geniş indikatorlər dəsti ilə xarakterizə edilə bilər. Bu indikatorlərin pisləşməsi son nəticədə təkrar istehsalın yerinə yeyilməsi, iqtisadi artımın təmin olunması vasitələrinin azalmasından xəbər verir.

Respublikamızın xarici iqtisadi əlaqələrinin müasir halının təhlili deməyə şərait yaradır ki, bu sahədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi tam halda təmin olunmur.

Xarici iqtisadi münasibətlər sahəsində dövlət tənzimlənməsi mexanizminin qeyri-mükəmməliyi nəzarət qurumları və təşkilatlarının liberallaşdırma şəraitinə hazır olmamaları ilə xeyli də dərinləşmişdir. Gömrük və valyuta nəzarəti xidmətləri, mühafizə xidmət qurumları hələ də ölkəyə ziyan gətirən qeyri-leqal xarici iqtisadi əməliyyat kanallarının qarşısını almaq iqtidarında deyillər.

Təhlil edilən dövrdə ölkəmizdə əsas ərzaq malları üzrə tələbatın ödənilməsi mənbələrinin və özünü təmin etmə dərəcəsinin təhlili ony göstərir ki, respublika əhalisinin mal əti və qoyun əti, yumurta, o cümlədən meyvə və tərəvəzlə təmin edilmə dərəcəsi demək olar ki, qənaətbəxşdir. Ancaq buna baxmayaraq buğda, quş əti, kartof, süd və süd məhsulları üzrə ölkə əhalisinin təmin edilmə səviyyəsi qeyri-qənaətbəxş olaraq qalır.

Son vaxtlar ölkəmizdə həyata keçirilən nəhəng neft strategiyası davamlı iqtisadi artımın təmin olunması üçün geniş maliyyə imkanları yaradır. Iqtisadiyyatın neft

sahəsində əldə olunan gəlirlər demək olar ki, bütün makroiqtisadi parametirlərin formalaşmasında vacib rol oynamaqla ölkənin fiskal və pul sahəsinin inkişaf dinamikasına həlledici təsir ony göstərir.

Ancaq buna baxmayaraq bununla belə, ölkənin neft gəlirlərinin yüksəldirilməsi heç də indiyə qədər həyata keçirilən iqtisadi strategiyanın son məqsədi kimi qəbul edilməməli və bu faktor xeyli önəmli strateji məqsədlərə çatmaq üçün bir vasitə hesab edilməlidir. 1999-cu ilin dekabrında respublika dövlət neft fondunun (ARDNF) formalaşdırılması məcmu daxili xərclərin genişlənməsinin qarşısını almaqla, real məzənnənin bahalaşmasına istiqamət verməməklə bugünkü neft gəlirlərinin gələcək inkişafın real maliyyə təminatına çevrilməsində olduqca vacib faktorə çevrildi. İndiki dövrdə ardnnf-nun məcmu tələbin genişlənməsinə restruktiv təsiri daxili tələbi ixrac sektorlarından qeyri ixrac sektorlara (xüsusilə xidmət sahəsi) yayılmasını (neft gəlirlərinin yüsəldilməsinin təsiri altında) məhdudlaşdıran faktor kimi çıxış edir ki, bu da ölkədə uzun müddətdən bəri davam edən makroiqtisadi sabilliyin müdafiəsinə şərait yaradır.

III FƏSİL QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ MİLLİ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSMTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşmasının strateji problemləri

Iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlət strategiyası həyata keçirilən iqtisadi siyasət hədudlarında işlənilib hazırlanır və reallaşdırılır. Bu iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri fərdin iqtisadi halının sabilliyinə, cəmiyyətin, dövlətin sosial-iqtisadi sabilliyinə nail edilməsi, vətəndaşların konstitusiya hüquqlarına və azadlıqlarına əməl olunması hesab olunur. Bu məqsədlə iqtisadiyyata dövlət təsirinin nizamlı və etibarlı sistemi yaradılmalıdır. Bu sistem ən az itkilərlə vacib iqtisadi dəyişikliklərin tənzimlənməsini həyata keçirməyə imkan verməli, eyni zamanda təhlükəsiz səviyyədə öz üzərinə ölkə iqtisadiyyatının idarə olunması və müdafiəsi funksiyalarını götürməyə qabil olmalıdır. Bunun üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin sərhədləri və kriteriyaları, xüsusilə də dövlət sahəsinin sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilməli, o cümlədən də dövlət tənzimlənməsinin effektiv metodlarının inkişafı təmin edilməlidir.

Ölkə əhalisinin iqtisadi, sosial və mənəvi mənafeyinin müdafiəsi dövlətin iqtisadi, sosial və siyasi sahədə apardığı proteksionist siyasəti ilə müəyyən edilir. Zənnimizcə, dövlətin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşması mexanizmləri barəsində prof. Ə.Q.Əlirzayevin sadalanan təklifləri dərin elmi əsaslara söykənir [18., s. 94]:

- İdxal və ixrac siyasəti xeyli çox daxili istehsalə və ixraca stimül yaratmalıdır;
- dövlət xarici kapitalın axınını daxili iqtisadiyyatın inkişafı və makroiqtisadi effekt nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirib, istiqamətlər müəyyən etməlidir;
- Dövlət valyuta axınını və iqtisadiyyatın bütün sahələrində \$laşdırmana mane olan maliyyə-kredit və pul tədavülü siyasətini formalaşdırıb, pulun emissiyası, milli valyutanın dönərliyi və inflyasiyanın tənzimlənməsi tədbirlərini iqtisadi artım, işsizliyin

azaldılması məqsədi ilə idarə etməlidir;

- Dövlət biznes işinin sahələrinin inkişafı, xarici kapitalın istifadə istiqamətlərində prioritet istiqamətləri ölkənin perspektiv inkişafı nöqteyi-nəzərindən və yerli resursların effektiv istifadəsi, yerli əhalinin tələbat sisteminin ödənilməsi kriteriyasına müvafiq proqramlar və versiyalar hazırlayıb həyata keçirilməlidir;

- Xarici firmaların respublikada işinin şəraiti ilə yerli sahibkarların işi şəraiti arasında balanslığın formalaşdırılması və sadalanların hamısının fərdi istehsal və istehlak yönümlü proqramının həyata keçirilməsində təsir gücünə nəzarət etməlidir.

«Milli təhlükəsizlik» AR qanunda qeyd olunur ki, «... İqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının və iqtisadi münasibətlərinin inkişafına təhlükə formalaşdıran daxili və xarici faktorlardan müdafiəsidir» (maddə 17) [2., s. 4]. Burada həmçinin göstərilir ki, respublikanın iqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün sadalanan tədbirlər görülməlidir:

- İqtisadi potensialın yüksəldilməsi və bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətu ilə iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsi;

- ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin edən təbii resursların, energetika təməllərinin və tranzit vasitələrinin müdafiəsi və möhkəmləndirilməsi;

- Ölkədaxili və dünya maliyyə təsisatları arasında qarşılıqlı sərfəli əməkdaşlığın gücləndirilməsi, daxili və xarici maliyyə resurslarının ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilməsi;

- İqtisadi potensialın müdafiəsi məqsədi ilə büdcə resurslarının və dövlət resurslarının qeyri-səmərəli istifadəsinə istiqamət verilməməsi;

- İqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədi ilə bank sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- İqtisadiyyatın dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- İqtisadi qeyri-praporsional inkişafın qabağının kəsilməsi;

- İqtisadi sahədə yerinə yetirilən sosial yönümlü islahatların hüquqi zəminin təkmilləşdirilməsi;

– Yerli məhsulların rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi məqsədi ilə milli istehsalçıların hüquqlarının müdafiə edilməsi;

– Enerji resurslarının istehsalı, nəqli, nəqliyyat dəhlizinin istismarı ilə əlaqəli layihələrin həyata keçirilməsi vasitəsi ilə respublikanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya və qloballaşması;

– İqtisadi sahəsində cinayətkarlığa qarşı mübarizə.

Ölkə qanunvericiliyinin əsasən, sənaye potensialının saxlanılması və möhkəmləndirilməsi məqsədilə xarici investorlara edilmiş zəmanətlərə riayət edilməklə, əcnəbi fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən yaradılan subyektlərin istifadəsinə, ya da mülkiyyətindəki iqtisadi obyektlərin halınə və istismarına nəzarət olmalıdır.

Eyni zamanda, respublikanın strateji resurslarının istifadəsi üzrə müqavilələrin bağlanması və icrasında milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsi mütləq nəzərdə olmalıdır. Bununla yanaşı, ölkə qanunvericiliyində milli valyutanın müdafiəsi, müstəqil və vahid maliyyə sisteminin, maliyyə və maddi resurslarının ölkə hüquqlarından qanunsuz çıxarılmasının qabağının kəsilməsi, energetika və kommunikasiyanın etibarlı və fasiləsiz işinin təmin edilməsi məqsədi ilə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Dövlətin iqtisadi və ümumilikdə milli strategiyasının əsasında inkişaf ideologiyası (ancaq iqtisadiyyatı deyil, eyni zamanda fəlsəfəni, sosiologiyanı, informatikanı, hüququ, politologiyanı və geopolitikanı və s. Əhatə edən elmi baxışlar sistemi) durmalıdır. İnkişaf ideologiyası strateji prioritetləri, milli maraq və mənafeləri nəzərə almaqla təhlükəsizlik təhdidlərini minimuma çatdırır. Əgər keçən dövr ərzində bazar qüvvələri ölkəni inkişaf istiqamətinə çıxara bilməyibsə, onda bazar vəziyyətinin dərinlən təhlili bazasında istehsalın yüksəlfəaliyyətinin əsaslarını qoymaq vacibdir. İnkişaf ideologiyası olmadan, sənaye və elmi-texniki yüksəlişi tətbiq etmədən iqtisadi təhlükəsizliyin büdcə gəlirlərinin yüksəldilməsi, əhalinin məqbul məşğulluq dərəcəsinin təmin olunması, əhalinin həyat keyfiyyətinin və sosial qorunmasının artırılması kimi

məsələlərini həll etmək qeyri-mümkündür. Ona əsasən də iqtisadi strategiyanın başlıca məqsədi Azərbaycanda iqtisadi artımın davam etdirilməsindən ibarətdir. Şübhəsiz ki, bu yeni əsasda və bazar iqtisadiyyatının yeni orqanlarının köməyi ilə baş verməlidir. Bu, prinsip etibarı ilə, iqtisadiyyatın digər bir quruluşunun formalaşmasını və kapitalın iqtisadiyyatın yeni iqtisadi inkişaf istiqamətinə axını üçün şərait formalaşdırmağa qabil olan sənaye-maliyyə və bank strukturlarının formalaşdırılmasını ony göstərir. Struktur siyasətə belə yanaşmanın fərqləndirici xarakterik cəhətli sahələrarası və məhsul-məhsul münasibətlərinin uzlaşdırılmasından ibarətdir. Əlbəttə, bazar müəyyən edə bilər ki, hansı növ məhsulları və hansı həcmdə istehsal etmək sərfəlidir. Əmtəəni əldə edənə qədər istehsalçı ancaq təxmini bilər ki, onun rentabelliği və gəlirliliği necədir. Ancaq buna baxmayaraq istiqamətlər, öz-özlüyündə «artım dəhlizi» makroiqtisadi tənzimlənmənin tərkib tərkib hissəsi kimi struktur siyasət həddlərində işləyib hazırlanır. Bu səbəbdən də, yeni struktur siyasəti kəsiyində bu və ya başqa məhsul-məhsul dəstinin seçilməsi real məhsul bazarlarının dərinədən öyrənilməsi əsasında həyata keçirilə və ödəmə, qaytarma və mənfəət normasına əməl etmə prinsiplərinə cavab verə bilər.

Onu da söyləyək ki, iqtisadi təhlükəsizliyin strateji məqsədinin qoyulmasını və müəyyənləşdirilməsini onun təminatı üzrə uyğun vəzifə və tədbirləri konkretləşdirmədən yerinə yetirmək çətinləşir. Bununla bağlı olaraq dövlət, hər şeydən qabaq, iqtisadiyyatın inkişafı üzrə kompleks tədbirlər həyata keçirməlidir ki, bu da ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qarantı olacaqdır. Eyni zamanda qeyd olunan tədbirlər iqtisadiyyatın bütün sahəələrini əhatə etməlidir. Bu tədbirlər sırasına aktiv struktur və sosial siyasətin yerinə yeirilməsi, investisiya, maliyyə, kredit-pul və xarici iqtisadi sahədə dövlətin fəallığının gücləndirilməsi orqansional dəyişikliklərin davam etdirilməsi daxildir.

Iqtisadi təhlükəsizlik tələblərinə əməl olunmasının vacib olan şərti perspektiv xarakterli, həm elmi və innovasiya, eyni zamanda istehsal və investisiya səviyyəli lahiyə və proqramlar sisteminin yerinə yetirilməsi hesab olunur.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasət vətəndaşların stabil iqtisadi

vəziyyət şəraitində, sadalanların hamısının həyat dərəcəsinin artırılmasına müvafiq olaraq cəmiyyətin birləşməsinə kömək etməlidir. Əhalinin orta aylıq pul gəlirlərinin artımında son vaxtlar müşahidə olunan müəyyən pozitiv irəliləmələr pul tədiyyələrinin bir qədər ləngimələri, fərqli sosial-demoqrafik qrupların gəlirlərində differensiallaşmanın güclənməsi fonunda baş verdi. Cəmiyyətin varlıqlara və kasıblara təbəqələşməsi prosesi davam edir ki, bu da sosial münaqişələrin meydana çıxmasının potensial təhlükəsini formalaşdıran qeyri-stabiləşdirici faktor kimi çıxış edir.

Bununla bərabər iqtisadi siyasətin reallaşması cəmiyyətin təbəqələşməsinin dərinləşməsi ilə müşahidə edilməməli, böhran dövrünün ağırlığı əhalinin fərqli sosial qrupları arasında bərabər və ədalətli bölüşdürülməlidir. Bu şəraitdə iqtisadi baxımdan qüvvətli qrupların artımının tənzimlənməsinə yönəldilə hər hası bir istənilən kəsərli mexanizm formalaşdırmaq vacibdir. Yüksək məhsuldarlığa malik əməyin, cəmiyyətdə sosial gənginliyin yumşaldılmasının stimulu kimi əmək haqqının əsas funksiyasını bərpa etmək və dövlətin bu məsələlərin həllində rolunu yüksəltmək vacib olandır. Əmək haqqının ödənilməsi müddətlərinin pozulmasına əsasən mülkiyyət formasından və idarəçilik tabeliyindən asılı olmayaraq, müəssisə, təşkilat və idarələrin rəhbərləri üzərinə maddi məsuliyyətin tətbiq olunması məqsədəmüvafiqdir.

Ölkənin strateji maraq və mənafeələrini və elmi-texniki suverenliyini təmin edən elmi-texniki potensialın qorunması və onun saxlanılması, eyni zamanda inkişafı üçün, zənnimizcə, milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi vəzifələrinə müvafiq şəkildə dövlət elmi-texniki və struktur siyasətinin yollarını müəyyənləşdirmək tələb edilir. Əsaslı tədqiqatlar üzrə dövlət proqramlarının hazırlaması, müasir texnologiyaların tətbiqinin dövlət stimullaşdırılmasının fərqli formalarından istifadə olunmaqla iqtisadiyyatda səmərəli innovasiya iqliminin formalaşdırılması və elmtutumlu rəqabətə davamlı məhsulların yerli istehsalçıların qorunmasını təşkil etmək vacib olandır.

Onu da qeyd etmək ki, ölkənin daxili ərzaq bazarında sabitlik və bolluq yaradılmadan əhalinin sosial vəziyyətində ciddi müsbət dəyişikliklər əldə etmək qeyri-

mümkün. Beynəlxalq təcrübəsi onu göstərir ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından daxili bazarın qorunması zərurəti əsasən aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir [36., s.492]:

- əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalının daxili tələbatı ödəmək iqtidarında olması;
- yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin daxili bazarda artımı fonunda onun keyfiyyətinin(yerli və istehsalda) aşağı olması;
- xarici əmtəə istehsalçıların dempinq siyasəti vasitəsilə bu və ya digər regional bazarları ələ keçirməsi.

İnvestisiya siyasətinin əsas istiqaməti investisiya fəallığının artırılmasına kömək edən, ölkə iqtisadiyyatının yenidən qurulması üçün özəl yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradan əlverişli mühitin formalaşması olmalıdır. Onu da söyləyək ki, effektiv investisiya siyasətini aparkən sadalanan əsas prinsiplərə əməl etmək vacibdir:

- investisiya prosesinin ardıcıl olaraq əks-mərkəzləşdirilməsi;
- qeyri inflyasyon yığım mənbələrinin (müəssisənin daxili yığım mənbələri və əhəlinin əmanətləri) rolunun yüksəldilməsi;
- investisiya layihələrinin birgə dövlət kommersiya maliyyələşdirilməsi praktikasının bir qədər genişləndirilməsi;
- ağırlıq mərkəzinin qaytarılmaması şərti ilə büdcə maliyyələşdirilməsinin qaytarılması əsasında kreditləşməyə keçid;
- mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşlarının yerləşdirilməsinin və istehsal təyinatlı investisiya layihələrinin dövlət maliyyələşdirilməsinin müstəsna səviyyədə müşahidə əsasında aparılmalıdır;
- mərkəzləşdirilmiş (kredit) investisiya resurslarının bir tərkib hissəsinin xüsusilə effektiv və tez ödənilən investisiya layihələrinin və istehsalın struktur – texnologiyadan yenidən qurulmasının sürətləndirilməsi üçün sahə məxsusluğundan və mül-

kiyyət formasından asılı olmadan kiçik biznes obyektlərinin reallaşmasında istifadə olunması;

- xarici investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması.

Bununla bərabər iqtisadi təhlükəsizlik baxımdan xarici investisiyalar üçün «əlaqəli olan» istehsal siyahısını müəyyənləşdirmək vacibdir.

Maliyyə-kredit sisteminin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər işləyib hazırlamaq vacib olandır. Bu tədbirlərdə sadalananlar nəzərdə tutulmalıdır:

- vergi sisteminin effektivliyinin artırılması, vergilərin miqdarının azaldılması və sadalananların hamısının yığılmasının yaxşılaşdırılması;
- büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsinin qeyri-inflasiya metodlarının inkişafı;
- ümumdövlət prioritetlərindən çıxış olunmaqla maliyyə ehtiyatlarının effektiv olaraq yenidən bölüşdürülməsi;
- milli müdafiə xərclərinin effektivləşdirilməsi.

Bundan başqa rəqabətin inkişafı üçün şəraiti formalaşdırmaq üzrə bütöv tədbirlər sistemi tələb edilir. Bu tədbirlər sadalananlardan ibarətdir:

- dövlətin, hakimiyyət qurumlarının, işgüzar dairələrin bu problem üzrə ümumi mövqelərinin işlənməsi əsasında milli iqtisadiyyatın struktur siyasətinin və prioritetlərinin formalaşması;
- kiçik və orta müəssisələrin sayının əhəmiyyətli səviyyədə yüksəldilməsi;
- əhali əmanətlərinin stimullaşdırılması amili kimi qiymətli kağızlar bazarının inkişafı və investisiya layihələrinin yerinə yeyirilməsi üçün vəsaitlərin cəlb olunması;
- maliyyə-bank sistemi müəssisələri ilə ticarətin, sənaye və kənd iqtisadiyyatı sahələrinin rentabellikləri arasındakı fərqi azaldılması. Bu, etibarlı bankların, maliyyə və sığorta şirkətlərin sayının artımı, fiziki və hüquqi şəxslərə göstərilən xidməti tərkibinin genişləndirilməsi, o cümlədən tələb hiss olunan məhsullərin istehsal həcmələrinin yüksəldilməsi zamanı olar. Bu gün maliyyə-bank və sığorta əməliyyatlarının rentabelliği istehsalın rentabelliğini on dəfələrlə, ayrı-ayrı müxtəlif əməliyyatlar üzrə isə yüz

dəfələrlə ötür keçir;

- xərclərin kalkulyasiyasının əsaslandırılması üzrə etibarlı qanunvericilik bazasının və etibarlı nəzarət metodlarının işlənilib hazırlanması. Bu, mühasibat uçotunun keyfiyyətinin əhəmiyyətli səviyyədə yüksəldilməsini və auditor xidmətlərinin geniş inkişafını zərurətə çevirir;

- rəqabət qaydalarının pozulması sayəsində əldə olunan mənfəət və rentabellik artımını aşkara çıxarmağa yönəldilmiş çevik antiinhisar siyasətinin qəbul olunması;

- satınalma və topdansa satış qiymətlərindən istehlak yönümlü qiymətlərinə kimi bütün qiymətlər toplumunun təhlili, proqnozlaşdırılması və tənzimlənməsi sisteminin qurulması. Faktorlar üzrə qiymətlərin dərin təhlili istehsal və tədavül xərcləri artımının əsas mənbələrini aşkara çıxarmağa kömək edir və xərclərin aşağı salınması üzrə tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması üçün əsas hesab olunur.

İşğal edilmiş qarabağ ərazisində separatçı tendensiyalərin qabağının kəsilməsi və sadalanan vəzifələrin həllində birliyin təmin olunması üçün dövlətin və bu ərazinin maraq və mənafeələrinin effektiv halda əlaqələndirilməsi strategiyasının işlənilib hazırlanması tələb edilir. O, dövlət qurumlarının regional və yerli səviyyələrdə iqtisadi proseslərdə rolunun qarşısının alınmasına və sadalanların hamısının qüvvələrinin bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması və müdafiəsi, vahid iqtisadi siyasətin yerinə yetirilməsi üzərində cəmlənməsinə əsaslanmalıdır.

Iqtisadiyyatın kriminallaşması ilə mübarizə sahəsində iqtisadi fəaliyyət sahəsində mütəşşəkil cinayətkarlığa, vətəndaşların hüquqlarının pozulmasına qarşı təsiri fəallaşdırmaq vacibdir. Dövlət və onun regionları səviyyəsində ilk növbədə konstitusiya quruluşuna ziyan vuran, cəmiyyətin sosial sabilliyinə, iqtisadiyyata, müdafiə qabiliyyətinə, dövlətin iqtisadi fəaliyyət üzrə maraq və mənafeələrinə zərbə vuran iqtisadi cinayətkarlıq təhdidlərinin ifadə edilməsini təmin edən tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Iqtisadiyyatın idarə olunması sahəsində vacib vəzifələr yerinə yetirilməlidir. Iqtisadiyyatın idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi hər şeydən qabaq icra hakimiyyəti

yətinin vahid sisteminin təmin olunması zamanı dövlətin icra hakimiyyəti qurumları arasında dövlət idarəetməsi üzrə mərkəzi, regional və yerli səviyyələrdə vəzifələrin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və uyğun səlahiyyətlərin dəqiqləşdirilməsi tələb edilir. İqtisadi təhlükəsizliyin müdafiəsi üçün iqtisadi islahatların bütün istiqamətləri üzrə aparılan işləri sadalanan kimi fəallaşdırmaq vacibdir:

- normativ-hüquqi məkanın, yeni idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması və institusional dəyişikliklərin yerinə yetirilməsi;
- iqtisadi münasibətlər sahəsində meydana çıxan mübahisəli məsələlərin və münaqişəli vəziyyətlərin həlli mexanizminin işlənilib hazırlanması;
- qarşılıqlı maraq və mənafeələr və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi diqqət yetirməklə yaxın və uzaq xarici ölkələrlə iqtisadi və siyasi münasibətlərin harmonik inkişafı;
- dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi, onun orqanlarına inamın yüksəldilməsi, o cümlədən də iqtisadi siyasətin işlənməsi və formalaşması mexanizmlərinin effektivləşdirilməsi.

3.2. Ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması perspektivləri

İqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün iqtisadi islahatların bütün istiqamətlərində işi aktivləşdirmək, normativ-hüquqi bazanı genişləndirmək, yeni idarəetmə orqanlarını formalaşdırmaq və institusional dəyişikliklər həyata keçirmək tələb olunur. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə qarşılıqlı maraqları nəzərə almaqla yaxın və uzaq ölkələrlə iqtisadi və siyasi münasibətləri inkişaf etdirmək vacibdir. İrəli sürülən məsələləri yerinə yetirmək üçün sadalanların hamısının yerinə yetirilməsi mexanizmi yaradılmalıdır. Bu mexanizm sadalanan komponentləri özünə aid edir:

1. İqtisadi təhlükəsizliyin daxili və xarici təhlükəni aşkarlamaq məqsədi ilə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin monitorinqini keçirmək;

2. Sosial-iqtisadi indikatorlərin əngəl törətmək dərəcəsinin istiqamət verilən həddini müəyyənləşdirmək;

3. İqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin daxili və xarici faktorlarını aşkarlamaq və qarşısını almaq məqsədi ilə dövlətin işi.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının yuxarıda qeyd olunan istiqamətləri sadalanan şərtlər daxilində olar:

– ölkə iqtisadiyyatının «açıqlığı» ancaq onun citddi olaraq struktur baxımdan yenidən qurulmasının nəticəsində olar. Daha dəqiq desək, bu, müəyyən mərhələliyə malik prosesin və bir qədər səviyyədə milli iqtisadiyyatın spesifik xarakterik cəhətləri ilə bağlı olaraq artım və ya azalma templərinin məntiqi nəticəsi kimi başa düşülməlidir:

– açıq tipli bazar iqtisadiyyatının formalaşması dövlətin fəal islahatçı rolunu, yəni fərqli tənzimləyicilərlə (bazar və inzibati) struktur, sənaye və xarici-iqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsini zərurətə çevirir;

– milli iqtisadiyyatın açıqlığı heç də xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşmasının sinonimii deyildir. Bu, bazar islahatlarının yerinə yeyilməsinin vasitəsi yox, məqsədidir.

«Açıq iqtisadiyyat» məfhumu tarixi inkişafın fərqli mərhələlərində eyni məna kəsb etməmişdir. Vaxtilə «açıq iqtisadiyyat dedikdə, o ölkə anlanılırdı ki, onun idxalı və ixracının üdme nisbəti 10 %-dən çox idi. Bu gün isə «açıq iqtisadiyyat» quran ölkə nəinki dünya ticarətdə, həmçinin kapitalın dünya hərəkətində, valyuta münasibətlərində fəal iştirak edir [40.,s.74].

Zənnimizcə, açıq iqtisadiyyatın ən vacib üsurləri sadalananlardan ibarətdir:

– milli gəlirin artım templərinin artırılması, respublikamızın dünya əmək bölgüsündə iştirakının genişlənməsi;

– iqtisadi artımın və struktur dəyişiklərinin intensiv faktori kimi xarici iqtisadi əlaqələrin rounun güclənməsi;

– texniki təchizat, məhsula çəkilən xərc səviyyəsinə və məhz onun keyfiyyətinə əsasən vətən istehsalının dünya səviyyəsinə müvafıqlaşdırılması, daha dəqiq desək, milli

iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

- respublikamızın yeni xarici iqtisadi ixtisaslaşma əsasında dünya iqtisadiyyatı ilə qarşılıqlı təsir modelinin dəyişdirilməsi: ənənəvi məhsul mübadiləsindən əməkdaşlığın xeyli yüksək formalarının-kapitalların qovuşmasına, elmi-texniki kooperasiyalasmaya, istehsal intrqراسiya və qloballaşmasına və s. Keçirilməsi;

- ölkədə hələ zəif olan və ya istisnəliq təşkil edən ayrı-ayrı müxtəlif bazar orqanları və mexanizmlərin, ümumilikdə rəqabət mühitünün formalaşmasının sürətləndirilməsi.

Yaxın gələcəkdə də tədiyyə balansının stabil olacağı və kapitalın hərəkəti sayəsində müsbət saldosunun cari əməliyyatlar hesabı üzrə kəsiri tam ödənəcəyi nəzərdə tutulur. Yaxın illərin tədiyyə balanslarının bütün maddələri üzrə xarici valyuta ödənişlərini tam örtməklə bərabər eyni zamanda dövlətin xarici ehtiyat aktivlərinin əhəmiyyətli artımına səbəb olacaqdır.

Bütün bu sadalananlar ölkənin xarici valyutaya olan ehtiyaclarının tam ödənilməsinə və strateji valyuta resurslarının yüsəldilməsinə əlverişli şərait yaradacaqdır.

Xarici ticarət işində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün daxili valyuta bazarına nəzarət və onun tənzimlənməsi ilə əlaqəli sadalanan tədbirlərin yerinə yerilməsini məqsəddəməvaf sayırıq:

- valyuta müdaxilələri;
- AZNın real mübadilə məzənnəsinin dəyişmə tempi;
- banklararası valyuta bazarında xarici valyuta məzənnəsinin aşağı salınması üçün vacib olan depozit əməliyyatlarının yerinə yerilməsi;
- maliyyə-valyuta bazarında % siyasətinin dəyişdirilməsi;
- dövlətin qısamüddətli borc bazarına iqtisadi vasitələrlə müdaxiləsi.

Dünya təcrübə ony göstərir ki, xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində təhlükəsizlik probleminin həli bilavasitə maliyyə stabilləşdiricilərinin aktiv işindən əhəmiyyətli səviyyədə asılıdır. Burada başlıca məqsəd xarici ticarət işinin ehtimal olunan olan zərərli

tendensiyələrinin qarşısını almaqdan və ya sadalanların hamısının təsirini neytirallaşdırmaqdan ibarətdir. Bunun üçün isə tədiyyə balansında ixracın stimullaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Eyni zamanda ixracın quruluşunda xammal və materialların payının azaldılmasına yönəldilmiş alternativ ixrac işinin reallaşdırılmasına üstünlük irəli sürülməlidir. Bu məqsədlə dövlət büdcəsinin imkanları ilə bərabər, ARDNF-nun vasitələrindən, o cümlədən də dövlətin dünya resurslarından istifadə edilməsini vacib olan sayırıq.

Xarici ticarət işində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas amllərindən biri kimi milli valyuta məzənnəsinin stabilləşdirilməsi dövlətin maliyyə-valyuta siyasəti köməyi ilə həyata keçirilir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi nöqteyi-nəzərindən milli valyuta məzənnəsinin stabilləşdirilməsinə yönəldilmiş dövlətin maliyyə-valyuta siyasətinin əsas hədəflərinə sadalananları aid oluna bilər:

- gözlənilən inflyasiya tendensiyaərini neytirallaşdırmaq istiqamətu ilə milli valyutanın mübadilə məzənnəsinin stabiləşdirilməsinə nail edilməsi;
- valyuta bazarında tələb və təklif arasında qısamüddətli tərəddüdlərin aradan götürülməsi;
- iqtisadiyyatın «\$laşması» prosesinin stimullaşdırılması;
- respublikadaxili valyuta bazarının işinin və aparılan əməliyyatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;
- cari əməliyyatlar üzrə AZNın dönərliliyinin təmin edilməsi;
- dövlətin qızıl-valyuta resurslarının idarəetmə effektivliyinin artırılması və sadalanların hamısının etibarlı yerləşdirilməsinin təmin olunması.

Ümumilikdə valyuta resurslarının formalaşmasında, iqtisadi qüdrətinin möhkəmlənməsində vacib rol aparən tənzimləmə vasitələrindən biri də valyuta nəzarətidir. Valyuta resurslarının yüksəldilməsi üçün ölkənin xarici iqtisadi işində ixrac potensialının genişləndirilməsi, eyni zamanda xarici turizm sahəsində ölkəyə gələn turistlərin sayının çoxaldılması tələb olunur. Xalq iqtisadiyyatının ayrı-ayrı müxtəlif sahələrinin

təşkili, sənayenin və aqrar sahənin genişləndirilməsi, yenidən qurulması, müasir texnologiyaların ölkəyə gətirilərək istifadəsi və yüksək rentabelli avadanlıqların alınması ilə rəqabətə davamlı malların istehsalı bir qədər səviyyədə valyuta resurslarının həcmindən asılıdır. Bu səbəbdən də, ölkə ərazisində ixrac olunan malların, eyni zamanda əqli mülkiyyətin müqabilində mövcud qanunvericiliklə müəyyən olunmuş müddətdə valyuta resurslarının respublikaya gətirilməsi valyuta nəzarətinin optimal tətbiq mexanizminin düzgün qurulmasını zərurətə çevirir.

Dünya aləmdə gedən real iqtisadi proseslərin qlobal inkişafı özünün elə bir mərhələsinə çatmışdır ki, dünyanın heç bir ölkəsi iqtisadi və sosial baxımdan təcrid edilmiş halda mövcud ola bilməz. Ayrı-ayrı müxtəlif ölkələr arasında ketdikcə güclənməkdə olan qlobal asılılıq ictimai həyatın bütün sahələlərini əhatə olunmaqla özünün iki istiqaməti-İEOÖ-nin İEO-dən idxal-ixrac asılılığı və ifadəinə, inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrdən idxal-ixrac asılılığı ilə səciyələnilir. Bütün bu sadalananlar deməyə əsas verir ki, dünyanın heç bir ölkəsi özünün milli maraqlarını ayrıca götürülmüş qaydada tam halda təmin edə bilməz. Bu səbəbdən də, zənnimizcə, dövlətin öz iqtisadi maraq və mənafeələrinə müvafiq halda fəaliyyət edə bilməsi üçün onun həm daxili, eyni zamanda xarici siyasətin formalaşmasında ümumilli maraqlar mövqeyindən tamfaktorə müstəqil formada çıxış etməsi zəruridir.

İndiki dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqaməti milli iqtisadiyyatın daha da inkişafının təmin edilməsi və dünya iqtisadiyyat sisteminə xeyli sıx inteqrasiya və qloballaşma edilməsi, bazar münasibətlərinin sosial yönümlüyünü dövlətin iqtisadi siyasətinin strateji istiqamətinə çevrilməsi və ümumilikdə ölkəyə cəlb olunan xarici investisiyaların və kreditlərin stimullaşdırılması və maliyyə-kredit mexanizminin dünya standartların tələblərinə müvafıqlaşdırılmasından ibarətdir. Bu isə dünya maliyyə qurumları ilə əməkdaşlığın xeyli da intensivləşdirilməsini və effektivliyinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur.

Dünya maliyyə institutlarının ölkəmizdə fərqli tipli layihələrin maliyyələşdirilməsi

məqsədi ilə dövlətin güzəştli şərtlə ayırdığı kreditlərdən digər sadalanların hamısının təsisçiliyi ilə yaradılmış və ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın kreditəşdirilməsini həyata keçirən bank olmayan kredit təşkilatlarının fəaliyyətləri də vacib əhəmiyyətə malik olur. Bununla bərabər ölkəmizin dünya maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın əsas istiqamətləri və perspektivdə bu əqərlərin xeyli da inkişaf etdirilməsi məsələləri, Azərbaycanın dünya iqtisadi inteqrasiya və qloballaşma proseslərində iştirakı, dünya təşkilatlar barəsində ümumi məlumatlar, maliyyələşdirilən layihələrin iqtisadi effektivsi, mikrokreditlərin verilməsi mexanizmi və s. Bu kimi məlumatlar daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

NƏTİCƏ

1. İqtisadi təhlükəsizliyi heç də iqtisadi sahədə milli dövlət maraq və mənafeələrini daxili və xarici təhlükədən, iqtisadi və birbaşa maddi ziyandan müdafiə edən möhkəm və bütöv lazımi vasitələrlə təmin edilmiş dövlət qurumlarının toplumu kimi xarakterizə etmək düzgün qeyri-mümkündür. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizlik ancaq milli maraq və mənafeələrin müdafiəsindən ibarət deyildir, o, eyni zamanda dövlət orqanları tərəfindən milli maraq və mənafeələrin reallaşması və müdafiəsi üzrə çevik iqtisadi mexanizmin formalaşdırılmasından, milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şərait formalaşdırmaqdan və cəmiyyətin sosial-siyasi sabilliyinə nail olmaqdan ibarətdir.

2. Zənnimizcə, ölkənin iqtisadi sahədə mitli maraq və mənafeələrinin xeyli geniş halda müəyyənləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Hər şeydən qabaq, ona əsasən ki, iqtisadi maraq və mənafeələr məsələsi çoxşaxəli bir problem olduğuna əsasən, bunları axıra qədər nəzərə almadan «... sosial-iqtisadi prosesləri effektiv idarə etmək və tənzimləmək həqiqətdə qeyri-mümkündür». Bu səbəbdən də, bu maraq və mənafeələrin sadalanan kimi təsnifləşdirilməsini məqsədmüvaf sayırıq: iqtisadiyyatın geniş təkrar istehsal recimində fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti; xalqın rifahının və həyatının keyfiyyətinin artırılması; iqtisadi potensialın yüksəldilməsi; bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi təməllərinin təkmilləşdirilməsi; iqtisadi sabilliyin təmin olunması; maliyyə-bank sisteminin vahidliyi və davamlılığı; iqtisadiyyatın inkişafı üçün daxili və xarici investisiyalardan ötrü əlverişli şəraitin formalaşdırılması; təbii və maddi nemətlərin müdafiəsi və effektiv istifadə olunması; xarici ticarətin effektiv quruluşu; etnin strateji baxımdan zəruri istiqamətlərində respublikamızın müstəqilliyi; vahid iqtisadi məkanın müdafiəsi; cəmiyyətin kriminallaşmasının qarşısını alan hüquqi mühitün formalaşdırılması; regional və dünya bazarlarının formalaşmasında və fəaliyyətində azad və bərabərhüquqlu iştirakın təmin olunması.

3. Milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sisteminin formalaşması prin-

siplərini sadalanan kimi ifadə etmək məqsədmüvafiqdur:ölkə konstitusiyaya və qanunlarına riayət olunması; iqtisadi təhlükəsizlik məsələlərinin vahid dövlət siyasətinə əsaslanması və onun təmin edilməsi istiqamətlərinin balanslaşdırılması və əlaqələndirilməsi; iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən qurumlar arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, sadalanların hamısının işinin əlaqələndirilməsi və bu qurumların bi-birini qarşılıqlı şəkildə operativ məlumatlandırması; milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı işin reallaşdırılmasına nəzarət; dünya iqtisadi təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya və qloballaşma; cəmiyyət ,insan və dövlətin iqtisadi maraq və mənafeləri arasındakı balanslığın qorunub saxlanılması və sadalanların hamısının qarşılıqlı məsuliyyəti.

4. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması sisteminin əsas vəzifələrini sadalanan kimi qeyd oluna bilər: iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərinin aşkarlanması, təhlili və proqnozlaşdırılması; iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərinin qabaqlanması və qabağının kəsilməsi üzrə tədbirlərin; milli iqtisadi təhlükəsizliyinə bilavasitə təhdid və qəhdlərin yarandığı halda bütün iqtisadi ehtiyat və vasitələrin səfərbər olunması, uyğun ifadə tədbirlər sahəsinin yerinə yeyirilməsi, yaranmış halın mümkün nəticələrinin lokallaşdırılması və aradan götürülməsi;respublikanın dünya iqtisadi öhdəliklərinə müvafiq olaraq ümumi və regional iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşmasında iştirak.

5. Ölkəmizdə monetizasiya səviyyəsi iqtisadi təhlükəsizliyin dünya təcrübədə qəbul olunan astana kəmiyyətdən (50%) 2,5 dəfə geri qalır. Dünya praktikasına əsasən, pul kütləsinin daxili məhsula müqayisədə böhran həddindən aşağı olması fərqli fəsadlar törədə bilər. Bu, bir tərəfdən, pul əməliyyatlarının \$laşmasına, başqa tərəfdən isə qarşılıqlı borcların şişməsinə səbəb olan təhlükəli təhdidlərdən hesab olunur. Bu səbəbdən də, gələcəkdə bu məsələ daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı, pulla təminat dərəcəsini normal böhran həddə çatdırmaq üçün vacib olan tədbirlər planı işlənib yerinə yetirilməlidir.

6. Ölkənin strateji milli maraq və mənafeələrinin müdafiəsi bir qədər səviyyədə onun dünya iqtisadiyyatçılıq sisteminə inteqrasiya və qloballaşma olunması dərəcəsindən

asılıdır. Dünya təcrübə ony göstərir ki, heç bir ölkə xarici əlaqələr yaratmadan yaşayıb inkişaf edə bilmədiyinə əsasən milli iqtisadiyyatın formalaşması və effektiv inkişafı xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsindən və bu fəaliyyətdə dövlətin maraq və mənafeələrinin etibarlı halda müdafiəsindən bilavasitə asılıdır. Məhz bu baxımdan daxili və xarici bazarlarda aparılan effektiv ticarət siyasəti, yerli məhsul istehsalçılarının iqtisadi maraq və mənafeələrinin ardıcıl şəkildə müdafiəsi və sadalanların hamısının iqtisadi baxımdan stimullaşdırılması dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin əsasını təşkil edir.

7. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən əsas faktorlar sadalananlardan ibarətdir: ölkənin tədiyyə balansının mövcud halı; əsas dünya valyutaya müqayisədə milli valyutanın məzənnəsinin sabilliyi.

Bütün bulardan da savayı, xarici iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə daxili və xarici mənbələrdən formalaşan bir çox destruktiv tendensiyalar da təsir ony göstərir. Bunlara sadalananlar aid olunur: iqtisadi böhran; iqtisadiyyatda mütərəqqi texnologiyaların müəyyən həddə olması; daxili maliyyə bazarındakı gərginlik; istehlak yönümlü malların həcmnin tələbatla müqayisədə aşağı olması; ölkə iqtisadiyyatının xarici bazar konyukturundan və siyasi proseslərdən asılılığı; xarici borclarda % dərəcələrinin artırılması.

8. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin strateji məqsədi fərdin həyatı və inkişafı üçün münasib şəraitin, sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi sabitliyin formalaşdırılması və dövlətin bütövlüyünün müdafiəsi, daxili və xarici təhdidlərə qarşı uğurlu müqavimət göstərilməsi hesab olunur. Respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövlət strategiyası hər şeydən qabaq sadalanan məqsədlərə yönəldilməlidir: istehsal potensialının və elmi-texniki potensialın lazımi səviyyədə müdafiəsinə; əhəlinin həyat səviyyəsinin son hədd kəmiyyətinə qədər aşağı düşməsinə istiqamət verilməməsinə. Belə ki, bu sosial gərginliyə səbəb ola bilər; əhəlinin ayrı-ayrı müxtəlif təbəqə və qrupları, ayrı-ayrı müxtəlif millət və xalqları arasında münaqişələrin aradan götürülməsi.

9. İqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sisteminin formalaşmasında makroiqtisadi stabilliyin müdafiəsinə, davamlı iqtisadi artıma və yoxsulluğun azalması düşməsinə şərait yaradan effektiv pul-kredit və məzənnə siyasətinin yerinə yeirilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən də, neft gəlirlərinin yüksəldilməsi şəraitində ölkədə makroiqtisadi əlaqələndirmə mexanizmini xeyli da gücləndirmək üçün pul-kredit siyasətini iqtisadi siyasətin başqa istiqamətləri ilə xeyli sıx uzlaşdırmaq tələb edilir.

10. Dünya təcrübə ony göstərir ki, xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində təhlükəsizlik probleminin həli bilavasitə maliyyə stabilləşdiricilərinin aktiv işindən əhəmiyyətli səviyyədə asılıdır. Burada başlıca məqsəd xarici ticarət işinin ehtimal olunan olan zərərli tendensiyələrinin qarşısını almaqdan və ya sadalanların hamısının təsirini neytirallaşdırmaqdan ibarətdir. Bunun üçün isə tədiyyə balansında ixracın stimullaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Eyni zamanda ixracın quruluşunda xammal və materialların payının azaldılmasına yönəldilmiş alternativ ixrac işinin reallaşdırılmasına üstünük irəli sürülməlidir. Bu məqsədlə dövlət büdcəsinin imkanları ilə bərabər, ardnf-nun vasitələrindən, o cümlədən də dövlətin dünya resurslarından istifadə edilməsini vacib olan sayırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, “Qanun”, 1997.
2. “Milli Təhlükəsizlik Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. N 8, 31 Avqust, 2004.
3. “Əhalinin Sağlamlığının Qorunması Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Azərbaycan” Qəzeti, 13 İyul, 1997.
4. Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı. Bakı, “Qanun”, 2003, 36 S.
5. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, B., “Qanun”, 2003, 256 S.
6. “Tənzimlənən Qiymətlər Barəsində” Azərbaycanın Qanunu (30 May 2003-Cü il, “İqtisadiyyat” Qəzeti, 7-13 Noyabr, 2003).
7. “Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Azərbaycan” Qəzeti, 4 Mart. 2004.
8. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, “Qanun”, 2005, 352 S..
9. Abbasov A.F. Xarici İqtisadi Əlaqələrdə Dövlətin İqtisadi Maraqlarının Reallaşdırılması//İqtisadiyyat Və Həyat Jurnalı, N 10-12, 2002.
10. Abbasov A.H. Azərbaycanda Maliyyə Bazarının Yaradılması Və Bazar İqtisadiyyatında Maliyyə-Kredit Sisteminin Problemləri, Bakı, “Poliqraf”, 2003, 332 S.
11. Balayeva E. İqtisadi İnkişaf Və İnkişaf İqtisadiyyatı: Dayanıqlıq Və Təhlükəsizlik Problemləri. “İqtisadiyyat” Qəzeti, 3-9 Fevral, 2006, S.8.
12. Bayramov Ə.I. Keçid İqtisadiyyatı Şəraitində Valyuta Məzənnəsi Siyasətinin Regional Problemləri: Konseptual Ümumiləşdirmə // İqtisad Elmləri: Nəzəriyyə Və Praktika, №1-2, Bakı 2002, 23-32s.
13. Bayramov Ə.I. Regional İqtisadi Integrasiya Və Qloballaşma: Nəzəriyyə Və Praktika, Azərənəşr, Bakı,1997, 208 S.
14. Bağirov D.A. Vergi Nəzarəti. Dərslik. Bakı, 2006, 412 S.
15. Cozef E. Stiqlitz. Qloballaşma Və Onun Doğurduğu Narazılıqlar. Bakı: 2004,

317 S.

16. Əhmədov M.A. Milli İqtisadiyyatın İqtisadi Təhlükəsizliyi Və Rəqabətə Davamlılığının Təmin Olunmasının Nəzəri Səpkiləri (I Məqalə), İqtisad Elmləri: Nəzəriyyə Və Praektika Curnalı, №1-2, Bakı 2000

17. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar Və Sürətlənmə Strategiyası Şəraitində Azərbaycanın Sosial-İqtisadi İnkişaf Problemlər: Təcrübə, Meyllər Və Perspektiv İstiqamətlər. Bakı, “Adiloğlu” Nəşriyyatı, 2005, 538 S.

18. Əlirzayev Ə.Q. Respublikamızın İqtisadi İnkişafının Konsepsiyası, Bakı, 1999, «Odlar Yurdu» Nəşriyyatı, 104 S.

19. Əliyev A.Ə., Şəkərəliyev A.Ş. Bazar İqtisadiyyatına Keçid: Dövlətin İqtisadi Siyasəti Monoqrafiya). «Bakı Universiteti» Nəşriyyatı 2002

20. Əliyev R.B., Novruzov N.A., Məmmədov M.A. İnvestisiyanın Maliyyələşdirilməsi Və Kreditləşdirilməsi. Bakı: 2003, 432 S.

21. Əliyev Ü. Azərbaycanın İqtisadi Təhlükəsizliyinin Nəzəri Və Təcrübü Məsələləri // İqtisad Elmləri: Nəzəriyyə Və Praktika, №1-2, Bakı, 2002

22. Əliyev Ş.T. Xüsusi İqtisadi Zonaların Təşkili Problemləri Və İnkişaf Perspektivləri. Bakı, “Elm”, 252 S.

23. Hacızadə E.M. Sosiallaşan İqtisadiyyat. Bakı, “Elm”, 2006, 509 S.

24. Hacıyev Ş.H. “2011-Ci İlin Dövlət Büdcəsi Dayanıqlı İnkişafın Möhkəmlənməsində Yeni Mərhələ Olacaq”, Azərbaycan Qəzeti, 22 Oktyabr, S.3-4.

25. Hüseynov T.Ə. Müəssisənin İqtisadiyyatı. Bakı, “Təsnur”, 2005, 559 S.

26. Xəlilov H.A. Milli Ərzaq Təhlükəsizliyi: Bazar Transformasiyaları Və İqtisadi Qloballaşma Faktorları. Bakı: 2001, 176 S.

27. İqtisadi Nəzəriyyə. Dərslik. T.S.Vəliyevin, Ə.R.Babayevin, M.X.Meybullayevin Ümumi Elmi Redaktəsi ilə. Bakı, 2001, 684 S.

28. Kuzık B.N., Kuşlın V.I., Yakovets V.V. Proqnozlaşdırma, Strateji Planlaşdırma Və Milli Proqnozlaşdırma. Dərslik. Rus Dilindən Tərcümə “İqtisad Universiteti”

Nəşriyyatı, 2010.

29. Kəlbəyev Y.A. "Fiskal Siyasət Və Milli İqtisadiyyatın Tənzimlənməsi Problemləri"(Monoqrafiya), Bakı, "Elm", 2005, 468 S.

30. Quliyev T.Ə.(Tofiq Fərid). İnflyasiyanın Anatomiyası. Bakı, 2006, 277 S.

31. Məmmədov N.M., Bərxudarov M.I. İqtisadi Təhlükəsizlik Bakı, "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı. 2006, 452 S.

32. Məmmədov Z.F. Pul, Kredit Və Banklar. Bakı, "Azərnəşr", 2008, 400 S.

33. Musayev A.F. Vergi Siyasətinin İqtisadi Problemləri. Bakı, «Elm», 2004. 792 S.

34. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan İqtisadiyyatının İnkişaf Məsələləri. Bakı: Elm, 2001. 452 S.

35. Nuriyev Ə.X. Regional İnkişafın Dövlət Tənzimlənməsinin Aktual Məsələləri. Azərbaycan İqtisadiyyatı: Problemlər Və Perspektivlər. Bakı, "Elm", 2002.

36. Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. Korporativ Maliyyə. Dərslik, Bakı, "İqtisad Universiteti". 2007, 504 S.

37. Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Potensialının Yaradılması Problemləri. Bakı "Elm", 2001, 150 S.

38. Sadıqov K.F. Milli İqtisadiyyatın Dövlət Tənzimlənməsinin Konseptual Əsasları. Bakı: Azərnəşr, 1999, 72 S.

39. Salahov S.V. Aqrar Sahənin Dövlət Tənzimlənməsinin Problemləri. Bakı, «Nurlar» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2004, 504 S.

40. Səmədzadə Z.Ə. Azərbaycanın Sosial-İqtisadi İnkişaf İstiqamətləri. «Xalq Qəzeti» 10 ekar 2003-Cü il

41. Səmədzadə Z.Ə. Dünya İqtisadiyyatı. Çin İqtisadi Möcüzəsi. B.: Gənclik, 2001, 317 S.

42. Şəkəreliyev A.Ş., Şəkəreliyeva Z.Ş. Xarici İqtisadi fəaliyyətin Gömrük-Tarif Tənzimlənməsi. Monoqrafiya, Bakı 2006.

43. Vəliyev T.S. İqtisad Elminin Nəzəri Təməllərinin Tarixi Təkamülü. Bakı, 1999
44. Афонцев С. Дискуссионные Проблемы Концепции Национальной Экономической Безопасности//Россия Ххi. 2001. №□, 38-67; №3. С.26-43.
45. Афонцев С. Национальная Экономическая Безопасность: На Пути К Теоретическому Консенсусу//Мировая Экономика И Международные Отношения, 2002, №10, С.30-39.
46. Барабин В.В. Экономическая Безопасность Государства. М., 2001, 182 С.
47. Безопасность России: Прововые, Социально-Экономические И Научно-Технические Аспекты. Продовольственная Безопасность. Раздел 2, М., Знание, 2001
48. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан На Пути К Мировому Сообществу: Стратегия Внешнеэкономического Развития. Киев: «Экспресс-Об-Ява», 2000, 504 С.
49. Дворянков В.А. Экономическая Безопасность Теория И Реальности Угроз., Рабн, 2000
50. Дронов Р. Подходы К Обеспечению Экономической Безопасности//Экономист, 2001, №□, С.42-45.
51. Зуева А.С. Механизмы И Институты Обеспечения Экономической Безопасности Рынка Ценных Бумаг Автореф. Дисс. На. Соиск. Уч. Степени Кандидата Экономических Наук. Москва 2008, 30 С.
52. Иванов Е. Экономическая Безопасность России//Мировая Экономика И Международные Отношения, 2001, №11, С.44-51.
53. Илларионов А. Критерии Экономической Безопасности // Вопросы Экономики. 1998 №10, С.35-38
54. Кишенин В.Н. Экономическая Безопасность Как Глобальная Проблема Современности, В Контексте Политических Трансформаций. Автореф. Дис.: Канд. Полит.Наук/Мгу Им. М.В.Ломоносова. М.:2001.
55. Колосова А.В. Экономическая Безопасность Хозяйственных Систем.

Учебник, М., 2001, 445 С.

56. Конарева Л.А. Качество Потребительских Товаров Как Элемент Национальной Безопасности//Сша-Канада: Экономика, Политика, Культура. 2003. №11, С.78-96.

57. Кулиев Р.А. Переходная Экономика Азербайджана: Некоторые Аспекты Развития. Изд-Во «Элм», 240 С.

58. Новиков Г.В. Финансовая Безопасность Экономики(Методология И Практика), М., Изран, 2001.

59. Пономарева Л.В. Стратегия Конкурентоспособного Устойчивого И Безопасного Развития Экономики Региона. Автореф. Дисс. На Соиск. Уч. Степени Кандидата Экономических Наук. Волгоград, 2007, 25 С.

60. Самедзаде З.А. Экономической Безопасность Госдарства –Важнейшее Завоевание Независимого Азербайджана. «Игтисадийят» Газети, 18 Октябр-01 Нойабр 2001, С.7-8

61. Сенчагов В.К. Экономическая Безопасность: Геополитика, Глобализация, Самосохранение И Развитие (Книга Iv). Институт Экономики Ран М.: Зао «Фин-статинформ, 2002.

62. Степашин С.В. Экономическая Безопасность Российской Федерации. Учебник. М., Спб., 2001. Ч.1, 608 С., Ч.2, 639 С.

63. Страхов А.И. Безопасной Общества Социально Трудовой Аспект. М., Изран, 2001.

64. Сухарева Т.Л. Экономическая Безопасность России Как Императив Социальной Политики//Вестник Мгу, Сер.6. Экономика, 2000, №4, С.45-54.

65. Тагиев М.Р. Некоторые Аспекты Экономической Безопасности//Амеа-Нин Хәбәрләги», 2003, №3.

66. Финансовый Менеджмент: Теория И Практика. Учебник (Под. Ред. Е.С.Стойановой) М., «Перспектива», 2006, 656 С.

67. Экономическая Безопасность. Производство – Финансы – Банки. Под Ред. Акад. В.К. Сенчагова М., ЗАО «Финстатинформ», 1998, 621 С.

68. Экономическая и национальная безопасность: Учебник /Под Ред. Е.А.Олейникова. М.: Издательство «Экзамен», 2004. 768 С.

Xülasə

Dissertasiyanın birinci fəsilində qloballaşma şəraitində milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının dövlət mexanizmin formalaşmasının təşkilati-metodoloji aspektləri araşdırılmış, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin mahiyyəti, məzmunu və prinsipləri göstərilmiş, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi konsepsiyası verilmişdir.

Müasir şəraitdə milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşması xarakterik cəhətlərinin araşdırıldığı II fəsildə Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin müasir vəziyyəti təhlil olunmuş, maliyyə sistemində iqtisadi təhlükəsizliyinin formalaşması məsələlərinə baxılmış, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması xarici iqtisadi aspektləri verilmişdir. Qloballaşma şəraitində milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə həsr olunmuş III fəsildə milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması sisteminin formalaşmasının strateji problemlərinə baxılmış və ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması perspektivləri göstərilmişdir.

Государственный механизм обеспечения национальной экономической безопасности и направления его регулирования в условиях глобализации

Резюме

В первой главе диссертации исследована организационно-методологические аспекты формирования государственного механизма обеспечения национальной экономической безопасности в условиях глобализации, сущность, содержания и принципы системы обеспечения экономической безопасности, дана концепция определения уровня экономической безопасности страны.

В главе посвященной характерным свойствам формирования системы национальной экономической безопасности современных условиях анализируется современное состояние обеспечения экономической безопасности в Азербайджане,

изложен внешне-экономические аспекты обеспечения национальной экономической безопасности.

Посвящённым путям совершенствованию системы обеспечения национальной экономической безопасности в условиях глобализации в третьей главе изучены стратегические проблемы формирования системы национальной экономической безопасности и показаны перспективы обеспечения финансовой безопасности страны.

The state mechanism for ensuring national economic security and the direction of its regulation in the context of globalization

Abstract

In the first Chapter of the thesis the organizational and methodological aspects of the formation of the state mechanism of the national economic security in the context of globalization, the essence, content and principles of the system of economic security, the concept of determining the level of economic security of the country.

In the Chapter devoted to the properties of formation of the system of national economic security in modern conditions, analyzed the current status of economic security in Azerbaijan, outlined the foreign economic aspects of ensuring the national economic security.

On ways to improve the system of ensuring national economic security in the conditions of globalization in the third Chapter studied the strategic problems of formation of the system of national economic security and the prospects of ensuring the financial security of the country.